

PERGAMON'UN YOLLARI: ANTİKÇAĞ'DAN BİZANS'A BAKIRÇAY (KAIKOS) HAVZASI'NIN YOL SİSTEMİ

Murat Tozan*

Öz

Bugünkü adı Bakırçay olan Kaikos Nehri'nin meydana getirdiği havza, Antikçağ'dan beri sadece topografik olarak değil idari, ekonomik ve sosyo-kültürel anlamda da bir birim oluşturmaktadır. Havzanın batısındaki Pergamon'un bir başkent ve metropol olarak gelişmesiyle birlikte Hellenistik dönemden itibaren Kaikos Havzası'nın yol sisteminin merkezinde Pergamon yer almıştır. Bu makalenin amacı antik edebi, epigrafik ve arkeolojik veriler göz önüne alınarak Antikçağ'dan Bizans dönemine kadar Bakırçay Havzası'nın yol sistemini ortaya koymaktır. Yollar üzerinde bulunan yerleşmelere, yolların bağlandığı limanlara, yolları denetleyen kalelere ve akarsuları aşan köprülere havzanın yol sisteminin anlaşılmasındaki en önemli unsurlar olarak değerlendirilmektedir. Yol güzergâhlarının vadinin topografik yapısına göre nasıl şekillendiği; çeşitli dönemlerde hangi güzergâhların ve buna bağlı olarak hangi yerleşmelerin önem kazandığı; havzadaki bazı yerleşmelerin lokalizasyonu ile ilgili tartışmalarda yol güzergâhlarının tespit edilmesinin ne derecede önemli olduğu bu makalede tartışılacak başlıca konulardandır.

Anahtar Kelimeler: *Pergamon, Bakırçay (Kaikos), Yollar, Hellenistik, Bizans*

Abstract

Roads of Pergamon: The Road-System of the Bakırçay (Kaikos) Basin from Antiquity to Byzantium

The basin which was formed by the Kaikos River, today Bakırçay, constitutes not only a topographic but also an administrative, economic and socio-cultural unit since the antiquity. Pergamon was located in the center of the road system in the Kaikos Valley since the Hellenistic period with its emergence as a capital and metropolis in the western part of the basin. This article aims to reveal the road system of the Kaikos Basin from Antiquity to the Byzantine period discussing the available literary, epigraphic and archaeological evidence. The settlements on the roads, the ports which routes are connected to, fortresses controlling the roads, bridges that cross the rivers are referred as the most important elements in understanding the road system in the basin. How the routes were shaped according to the topography of the valley; which routes and accordingly which settlements were getting more important in some periods; how important is determining the routes in discussions about the localization of some settlements are the main issues to be discussed in this article.

Keywords: *Pergamon, Bakırçay (Kaikos), Roads, Hellenistic, Byzantine*

* Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir. E-posta: murat.tozan@ege.edu.tr
(Makale Gönderim Tarihi: 02.11.2017 - Makale Kabul Tarihi: 13.12.2017)

Tüm insan faaliyetleri belli bir zamanda ve mekânda yer almaktadır. Tarih biliminin geçmiş zamana ait olay ve olguları ele alırken mekânı gözetmeksizin sağlıklı çıkarımlar yapamayacağı açıktır. Bu noktada Fernand Braudel tarafından geliştirilen üç zaman seviyesi kuramı (uzun/coğrafi, orta/toplumsal, kısa/kişisel zaman) konu açısından oldukça önemlidir¹. Bu seviyelerden en önemlisi olan “uzun zaman” (“*longue durée*”; ya da coğrafi zaman) tarihsel olay ve olguların mekân ile olan ilişkisiyle ilgilidir. Bu zaman seviyesinde coğrafi şartlar büyük oranda değişmediğinden uzun zaman süreçleri içerisinde değişim ya hiç yoktur ya da çok yavaştır. Dolayısıyla *longue durée* seviyesinde değişimlerden çok devamlılıklar ön plandadır. Yol güzergâhları da esas olarak coğrafya tarafından belirlendiğinden, çoğu bölgede yollar yüzyıllar boyunca aynı güzergâh üzerinden devam etmektedir. Örneğin günümüzdeki teknik gelişmeler sayesinde devasa uzunluklarda köprüler ve tüneller inşa edilmesine rağmen, Anadolu’daki yol güzergâhlarının bugün bile ana hatlarıyla Antikçağ’daki güzergâhlardan çok da farklı olmadığı görülmektedir. Bu çalışmanın amacı Antikçağ’dan Bizans döneminin sonuna kadar geçen uzun zaman dilimi içerisinde Antikçağ’daki adı Kaikos olan Bakırçay Nehri’nin² oluşturduğu havzadaki yol güzergâhlarının devamlılık ve değişimlerini, antik edebi, epigrafik, nümismatik ve arkeolojik veriler ışığında tespit etmektir. Ancak bunun için öncelikle havzanın topografik yapısına ve tarihsel coğrafyasına genel hatları ile değinmek yerinde olacaktır.

Bakırçay Nehri’nin oluşturduğu havza, Batı Anadolu’nun diğer düzlükleri gibi doğu – batı yönlü bir çöküntü ovası (graben) ile bu ovanın kuzeyine ve güneyine yine doğu – batı yönlü uzanan yüksek dağ sıralarından (horst) oluşmaktadır³. Nehrin Sındırgı’nın doğusuna ve Gelenbe’nin kuzeyine düşen ilk kaynaklarından Çandarlı’nın güneyinde Ege Denizi’ne kavuştuğu noktaya kadar olan uzaklığı 130 km kadardır. Havza topografik olarak Yukarı, Orta ve Aşağı olmak üzere 3 alt bölgeye ayrılabilir. Antik coğrafi ve kültürel bölümlenmeye göre havzanın yukarı kesimi Mysia – Lydia sınırında bulunurken

¹ Braudel’in üç zaman seviyesi kuramı ve “*longue durée*” kavramı için bkz. Braudel 1958, 725-753; Braudel 1989, xviii.

² Bakırçay’ın adı Antikçağ’dan Bizans döneminin sonuna kadar Kaikos olarak bilinmekle birlikte Pseudo-Plutarkhos adıyla bilinen anonim bir yazarın nehirler hakkında kaleme aldığı eserde Kaikos’un daha eski adlarının önce Adouros sonra da Astraios olduğu belirtilmektedir, bkz. Ps.-Plut. 21.1; Tozan 2014a, 195-196, s.v. Kaikos.

³ Havzanın topografik ve jeomorfolojik yapısı ile modern toponimleri için bkz. von Diest 1889, 4-19; Philippon 1910, 63-102; Saraçoğlu 1990, 149-150; Darkot-Tuncel 1995, 33-36; Gülersoy 2008, 40-60, 167-175. Havzanın Antikçağ’dan Bizans’a kadar tarihsel coğrafyası ve toponimleri için bkz. von Diest 1889, 4-19; Philippon 1910, 63-102; Schuchhardt 1912, 61-143; Rheidt 1986, 230-234; Radt 2002, 15-19; Barrington 2000, 841-858, Map 56 (Pergamum).

Orta ve Aşağı bölümleri Mysia içerisindeydi. Bakırçay'ın Ege Denizi'ne ulaştığı kıyı kesimi ise Aiolis'e dahildir.

Yukarı Bakırçay Havzası'nda nehrin ilk kaynakları, Gelenbe'nin kuzeyindeki Kocaçay ve Boyalık Deresi olup bu akarsular çevredeki diğer küçük dereler ile birleşerek Gelenbe Ovası'nın içinden akan Gelenbe Çayı'nı oluştururlar. Havzanın doğu sınırı olan Kadı Dağı ve kuzeyindeki bazı akarsular da Karakurt Köyü'nün batısında ve Bakır Kasabası'nın kuzeyinde Gelenbe Çayı ile birleşerek Kırkağaç Ovası içerisinde önce batıya doğru ilerleyip sonra da kuzeybatıya doğru akarak Yukarı Bakırçay Havzası'nın batı sınırı olan Soma Boğazı'na (Taşlıboğaz) ilerler. Nehrin Türk dönemindeki adının, sözü edilen Bakır kasabası ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Bakırçay, havzanın yukarı bölümünü terk etmeden önce Soma Boğazı'nın 1 km. kadar güneydoğusunda Aksu adıyla bilinen kaynaklardan beslenir. Coğrafi olarak nehrin kaynakları, nehrin denize ulaştığı noktaya en uzak yerde bulunan Gelenbe Çayı'nı oluşturan kaynaklar olsa da gerek antik coğrafyacılar, gerek epigrafik kaynaklar, gerekse bölge halkı Bakırçay'ın asıl kaynaklarının Aksu olduğu konusunda hemfikirdirler⁴. Havzanın bu bölümündeki akarsularının alüvyonları, toplam yüzölçümleri 150 km² olan Gelenbe ve Kırkağaç ovalarını oluşturmuşlardır. Epigrafik ve nümismatik kaynaklardan Kırkağaç Ovası'nın Antikçağ'daki adının Indeipediton yani Indei(s) Ovası olduğu anlaşılmaktadır⁵. Yukarı Bakırçay Havzası'nı çevreleyen yükseltilere bakacak olursak bu bölümün batı ve güneyinin Antikçağ'da Aspendon adıyla bilinen Yund Dağları'nın dik yamaçlarıyla çevrili olduğu görülmektedir⁶. Kırkağaç Ovası'nın güneyindeki alçak bir eşik olan Harta Boğazı, Bakırçay Havzası'nı Gediz (Hermos) Havzası'ndan ayırmaktadır. Harta Boğazı'nın kuzeyindeki Kadı Dağı ve Karaman Dağı'nın kuzey bölümleri, havzanın güney ve doğu sınırını oluştururken Kırkağaç ve Gelenbe ovalarının kuzeyinde havzayı Simav Çayı (Makestos) havzasından ve Balıkesir ovasından ayıran yükseltilerden en önemlileri doğudan batıya Giran, Deniz ve Şifa (ya da Kavuk) dağlarıdır. Kırkağaç ile Balıkesir arasında uzanan bu dağlık kesimin Antikçağ'daki adı ise Temnon Dağı'dır⁷.

Yukarı Bakırçay Havzası'ndaki en önemli antik yerleşmeler Kırkağaç Ovası'nın kuzeyinde Yağmurlu ve Siledik köyleri arasındaki ovaya hakim bir yükselti üzerinde bulunan Stratonikeia/Hadrianopolis ile ovanın güneyinde

⁴ von Diest 1889, 18; Philippon 1910, 64. Krş. Strab. 13.1.70; Tozan 2014b, 171 dn. 11.

⁵ Indeipediton için bkz. Magie 1950, 978 dn. 12; Robert 1962, 69-70; 263-264 dn. 4; Cohen 1995, 234; Tozan 2014b, 175.

⁶ Aspendon: Strab. 13.2.6; Radt 2002, 16; Barrington 2000, map 56 E 4.

⁷ Strab. 13.1.70; Barrington 2000, map 56 F 3.

Bakır yakınlarındaki Nakrason (ya da Nakrasos) idi⁸. Aksu yakınlarında olup Soma Boğazı'nı kontrol eden mevkiye bulunan Gergitha ve Sandaina adlı yerleşmeler olasılıkla Hellenistik dönemde kurulan askeri koloniler olup bu yerleşmelerin Roma döneminde kent (polis) statüsüne ulaşmış ve ulaşmadıkları bilinmemektedir⁹. Bizans döneminde havzanın yukarı kesiminin en önemli iki yerleşmesi ise Gelenbe'ye adını veren Kalamos/Kalanda ile Kırkağaç yakınlarında olması gereken Khliara idi¹⁰.

Bakırçay'ın Soma Boğazı'ndan geçerek Bergama Boğazı'na kadar ilerlediği bölümü Orta Bakırçay Havzası olarak adlandırılmaktadır. Bu bölümde nehrin ana gövdesinin doğu – batı yönünde içinden aktığı düzlükler Soma, Kınık ve Bergama-Göçbeyli ovalarıdır. Bu bölümün Soma Boğazı'ndan Bergama Boğazı'na kadar uzunluğu 40 km kadar olup, güneyindeki Kınık ile kuzeyindeki Göçbeyli arasındaki genişlik 15 km civarındadır¹¹. Doğudan batıya birbirinin devamı niteliğindeki bu üç ovanın toplam yüzölçümü 360 km²'nin üzerindedir. Yund Dağları, Orta Bakırçay Havzası'nın güneyi boyunca kesintisiz olarak devam eder. Kuzeyde ise yükseltiler daha parçalı olup doğudan batıya doğru Soma Boğazı'nın kuzey bölümündeki Şifa Dağı, Boztepe ve Çakırlar tepesinin bulunduğu dağlık kütleler vardır. Kuzeybatıda ise havzanın kuzey sınırının en önemli dağ sistemi Antikçağ'daki adı Pindasos olan Madra Dağı'dır¹². Madra Dağı'nın batısında Bergama'nın kuzeyine tekabül eden Kozak Dağları, onun batısında da Geyikli Dağı bulunur.

Bakırçay'ın ana gövdesine bu dağ kütlelerinin arasından akan önemli kollar eklenmektedir. Ancak 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarına ait von Diest (1899), Kiepert (1906), Philippson (1910) ve Berlet'in (1912) haritalarına bakıldığında gerek nehrin ana gövdesinin gerekse kollarının çoğu kez günümüze göre farklı mecralardan aktığı görülmektedir. Örneğin yüz yıl kadar önce Bakırçay'ın ana gövdesi, ovanın genişlediği Cumalı–Bölcek hattından itibaren günümüzdeki mecrasına göre 4-5 km. kadar kuzeyden akmaktaydı.

⁸ Stratonikeia: Schuchhardt 1912, 138 no. 52; Magie 1950, 124, 978 dn. 12, 1042 dn. 21; Robert 1962, 43-71; 255-257; 261-271; Cohen 1995, 232-238; Tozan 2014b, 173-175. Nakrason: Magie 1950, 979-980 dn. 14; Robert 1962, 71-76; Cohen 1995, 222-225; Tozan 2014b, 175-177.

⁹ Gergitha: Strab. 13.1.70; von Diest 1889, 17; Magie 1950, 741-742 dn. 29; Robert 1962, 68-69 dn. 7, 182 dn. 3; Cohen 1995, 166-167; Tozan 2014b, 177-178. Sandaina: IGR 4.1155; von Diest 1889, 20; Magie 1950, 978-979 dn. 13; Robert 1962, 182 dn. 3; Tozan 2014b, 178.

¹⁰ Kalamos/Kalanda: Ramsay 1890, 129-130; Robert 1962, 67-69; Ahrweiler 1965; 135; Eickhoff 1977, 91; Rheid 1986, 226, 246; Tok 2010, 310. Khliara: bkz. aş.

¹¹ Kuş uçuşu mesafelerde ve modern yol güzergâhları üzerinden yapılan hesaplamalarda Google Earth™ programından yararlanılmıştır.

¹² Plin. nat. hist. 5.126; Stauber 1996, 345; Barrington 2000, map 56 E 3. Krş. Radt (2002, 16) ise Kozak Dağlarını Pindasos ile eşleştirmektedir.

Nehre kuzeyden eklenen kolları doğudan batıya sıralayacak olursak bunlardan ilki, en doğudaki ve en önemlisi olup Antikçağ'da Mysios adını taşıyan Yağcılı Çayı'dır¹³. Bölgeyi Balıkesir Havza'sından ayıran su bölümü çizgisinin güneyinden itibaren çeşitli dereleri alarak doğusunda Şifa Dağı ve batısında Boztepe kütlesi arasında akan bu çayın havzasında toplam 30 km² alana sahip Sarıbeyler ve Savaştepe (Kiresin) ovaları bulunmaktadır. Savaştepe'nin güneyinden itibaren güneybatıya yönelen Yağcılı Çayı, Orta Bakırçay Ovası'nın genişlemeye başladığı noktada Bakırçay'ın ana gövdesi ile birleşir. Bakırçay'a kuzeyden birleşen daha batıdaki diğer önemli kol Menteşe Deresi'dir. Boz Tepe ve Çakırlar Tepesi arasında, yükseltisi oldukça yüksek ve dik bir vadiden akan Menteşe Deresi, günümüzde Bölcek'in 2 km kadar güneyinde doğrudan Bakırçay ile birleşse de yukarıda sözü edilen 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarına ait haritalarda bu akarsuyun doğuya yönelip Yağcılı Çayı ile birleştiği görülmektedir. Çakırlar kütlesinin batısından itibaren Madra Dağı'nın güney eteklerinden akan çeşitli suları toplayan İlya Çayı'nın havzası nispeten daha düz ve geniştir. Bergama'nın 7 km. kadar doğusunda Bakırçay ile birleşen İlya Çayı, Ksenophon'un sözünü ettiği Karkasos ile eşleştirilmektedir¹⁴. Daha batıda Pergamon akropolisinin olduğu tepenin doğusundan ve batısından sırasıyla Kestel ve Bergama çayları akmaktadır. Antik adı Keteios olan Kestel Çayı Madra Dağı'nın güney yamaçlarından gelmektedir¹⁵. Antik adı Selinos olan Bergama Çayı ise Kozak Dağları'nın güney eteklerinden doğarak Pergamon Akropolisi'nin hemen güneyinde Kestel Çayı ile buluşup 3 km. kadar sonra Bakırçay ile birleşmektedir¹⁶. Ancak yine söz konusu haritalarda bu çaylar birleşmeyip her iki çay da ayrı ayrı doğrudan Bakırçay ile kavuşmaktadır.

Havzanın orta kesiminde Bakırçay'a güneyden ulaşan kollar ise Yund Dağları'nı çeşitli vadilere bölerek akmaktadırlar. Doğudan batıya olmak üzere bu kolların en önemlileri şunlardır: Cumalidere, Eynez Dağı'nın doğusundan itibaren akıp Bölcek'in güneyinde Bakırçay'a kavuşur. Daha batıdaki Karadere, Yund Dağları'nın üzerinden geçen ve havzayı güneydeki Gediz Havzası'ndan ayıran su bölümü çizgisinden itibaren doğusundaki Çaltı Kayası ile batısındaki Ada Tepe arasındaki birçok akarsuyu toplayarak Kınık'ın doğusunda ovaya ulaşıp ilçe merkezinin 5 km. kuzeyinde Bakırçay ile buluşmaktadır. Ancak yine 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarına ait haritalarda Karadere, Kınık'ın kuzeyinden batıya doğru devam edip bugün Bakırçay ile buluştuğu yerden yaklaşık 10 km daha batıda nehrin ana gövdesi ile buluşmaktadır. Karadere'nin

¹³ Strab. 13.1.70; Barrington 2000, map 56 F 3.

¹⁴ Xen. an. 7.8.18; Barrington 2000, map 56 E 3.

¹⁵ Plin. nat. hist. 5.126; von Diest 1889, 8-13; Radt 2002, 16; Barrington 2000, map 56 E 3.

¹⁶ Plin. nat. hist. 5.126; von Diest 1889, 13-14; Radt 2002, 16; Barrington 2000, map 56 E 3.

batısında Kırkgeçit Deresi, Yayaköy'ün doğusundan geçerek batıya yönelir ve Bakırçay'a ulaşmadan az önce Gümüş Dere ile birleşir. Gümüş Dere ova tabanına indikten sonra 7 km kadar Yund Dağları içerisindeki bir oyuntu şeklinde uzanan Gümüş Ova içerisinden akar. Yine söz konusu haritalarda Gümüş Dere'nin bugün Bakırçay'a kavuştuğu noktaya ulaşmadan, önce doğusundaki Kırkgeçit Deresi ile sonra da daha doğudan gelen Karadere ile birleştiği görülmektedir.

Orta Bakırçay Havzası'nın Hellenistik Dönem'den günümüze kadar en önemli yerleşmesi ovanın yeniden daraldığı batı kesimde bulunan Pergamon'dur¹⁷. Kınık'ın 3 km. kadar doğusunda, Poyracık'ta Yund Dağları'nın ova ile buluştuğu bir yükseltide bulunan Gambreion, Orta Bakırçay Havzası'ndaki bir diğer önemli antik yerleşmedir¹⁸. Gambreion'un tam kuzeyine tekabül eden, ovanın kuzey ucundaki Eski Bergama olarak adlandırılan kalıntılar ise Parthenion ile eşleştirilmektedir¹⁹. İlyâ Çayı üzerinde bulunan ve Paşa Ilıcası olarak adlandırılan sıcak su kaynakları üzerinde inşa edilen büyük bir hamam yapısıyla Roma İmparatorluk Dönemi'nde önemli bir gelişme gösteren ancak bugün İlyâ Çayı üzerinde inşa edilen Yortanlı Barajı suları altında kalan Allianoi ise Pergamon'a bağlı bir kırsal yerleşme (*kome* ya da *demos*) olmalıdır²⁰. Havzanın bu kesiminin doğusunda ovanın daraldığı ve Yağcılı Çayı'nın Bakırçay ile birleştiği noktanın yakınında oldukça stratejik bir noktada Apollonia (Çerkez Hamidiye) bulunmaktadır²¹. Apollonia'nın doğusunda bulunması gereken Germe'nin konumu ileriki satırlarda bölgedeki güzergahlar ile bağlantılı olarak ele alınacaktır.

Bergama ilçe merkezinin bulunduğu noktadan itibaren Bakırçay Ovası tekrardan daralmakta ve Bergama Boğazı adı verilen bu noktada genişliği 4 km'nin altına düşmektedir. Bu noktadan itibaren Aşağı Bakırçay Havzası başlar. Bakırçay, Bergama Boğazı'ndan itibaren güneybatıya yönelip kuş uçuşu 25 km kadar ilerleyerek Çandarlı'nın güneyinde denize kavuşur. Aşağı Bakırçay Havzası'nın en önemli düzlükleri olan Bayat ve Çandarlı ovalarının toplam yüzölçümü 137 km² dir. Havzanın bu bölümündeki kuzey sınırını Geyikli ve Kozak kütleleri oluşturmaktadır. Güneyde yine Yund Dağları bulunmaktadır. Havzanın batısında bir yarımada oluşturan ve antik adı Kane olan Karadağ

¹⁷ Cohen 1995, 168-170; Radt 2002; Rubinstein 2004, 1048 no. 828; Tozan 2014a, 310-325 s.v. Pergamon.

¹⁸ von Diest 1889, 14-15; Schuchhardt 1912, 130 no. 45; Rubinstein 2004, 1041 no. 808; Tozan 2014a, 150 s.v. Gambreion.

¹⁹ von Diest 1889, 14; Schuchhardt 1912, 133-135 no. 48; Rubinstein 2004, 1048 no. 827; Tozan 2014a, 308-309 s.v. Parthenion.

²⁰ Müller 2004, 215-225. Ayr. bkz. von Diest 1889, 13-14; Schuchhardt 1912, 131-133 no. 48.

²¹ von Diest 1889, 16; Schuchhardt 1912, 135 no. 49; Rubinstein 2004, 1036.

kütlesi bulunmaktadır²². Bu bölümde Bakırçay'a kuzeyden ulaşan en önemli akarsu Asarboğaz Çayı'dır. Kozak Dağları'nın güney yamaçları ve Geyikli Dağı'nın batısından birçok akarsuyu toplayan Asarboğaz Çayı, Dikili'nin doğusunda ovaya girip Karadağ kütlesinin doğu yamaçları boyunca ilerler. Asarboğaz Çayı ovada Sarı Azmak adını alarak denizden 5 km. kadar içeride Bakırçay ile birleşir. Aşağı havzada Bakırçay ile güneyden birleşen en önemli akarsu Sınır Dere'dir. Yund Dağları'nın kuzeybatı bölümünde birçok akarsuyu toplayan Sınır Dere, Eğrigöl ve Karahıdırlı köyleri arasından ovaya inerek Eğrigöl Tepe'nin doğusunda Bakırçay ile birleşir. Batıda Karadağ kütlesini küçük vadilere ayıran birçok küçük dere doğrudan denize akmaktadır.

Aşağı Bakırçay Havzası'nın kuzeyindeki en önemli antik yerleşme bugünkü kıyı çizgisinden 2.5 km kadar içerideki Kale Ağılı Tepe'de bulunan Atarneus'tur²³. Ovanın içerisinde, çevreye hakim bir konumda bulunan Kalarga Tepe üzerindeki Teuthrania, mitolojik anlatılarda hem havzanın hem de tüm Mysia'nın başkenti olarak anılmaktadır²⁴. Eğrigöl Tepe'nin üzerindeki antik kalıntılar da Halisarna adlı yerleşme ile eşleştirilmektedir²⁵. Kıyıda yerleşmelerden Bakırçay'ın ağzının doğusunda Kazıkbağlar mevkiindeki Maltepe üzerinde, Antikçağ'da Pergamon'un liman kenti olan Elaia bulunmaktadır²⁶. Elaia'nın 10 km. kadar batısında Karadağ kütlesinin güneyinde denizin içine uzanan küçük bir yarımada üzerinde 12 Aiolis kentinden biri olan Pitane yer alır²⁷. Bademli Köyü'nün batısındaki Biga Yarımadası'ndaki Killik mevkiinde bulunan Kane kenti de 12 Aiolis kentinden biridir²⁸. Yapılan son araştırmalarda Biga Yarımadası'nın antik dönemde bir ada olduğu ve güneyindeki Kalem ve Garip adaları ile birlikte Arginoussai Adaları'nı oluşturduğu anlaşılmıştır²⁹.

Bu topografik arka plan çerçevesinde havzadaki ana yol güzergâhının Bakırçay'a ve dağ sıralarına paralel ilerleyen doğu – batı yönlü güzergâh olduğu

²² Hdt. 7.42; Stauber 1996, 345; Barrington 2000, map 56 D 3-4.

²³ Schuchhardt 1912, 119-122 no. 33; Stauber 1996, 263-272; Rubinstein 2004, 1039-1040 no. 803; Tozan 2014a, 49-52 s.v. Atarneus.

²⁴ Schuchhardt 1912, 115 no. 25; Rubinstein 2004, 1050 no. 833; Tozan 2014a, 444-445 s.v. Teuthrania.

²⁵ Schuchhardt 1912, 116-117 no. 26; Rubinstein 2004, 1042 no. 810; Tozan 2014a, 163 s.v. Halisarna.

²⁶ Schuchhardt 1912, 111-113 no. 23; Rubinstein 2004, 1040-1041 no. 807; Tozan 2014a, 96-98 s.v. Elaia; Pirson *et al.* 2015, 22-55.

²⁷ Schuchhardt 1912, 99-100 no. 5; Rubinstein 2004, 1049 no. 830; Tozan 2014a, 331-333 s.v. Pitane.

²⁸ Schuchhardt 1912, 118 no. 30; Stauber 1996, 273-277; Rubinstein 2004, 1040 no. 804; Tozan 2014a, 199-200 s.v. Kanai.

²⁹ Bkz. Pirson 2016, 194-196.

görülmektedir. Gerek İ.S. 3. yüzyıl sonlarına tarihlenen yol güzergâh listelerini içeren *Itinerarium Antonini*'de gerekse onun bir yüzyıl sonrasına ait bir harita olan *Tabula Peutingeriana*'da geçen bu rota, Adramytteion'dan (Ören, Edremit) Pergamon'a ulaşarak buradan doğuya ilerleyip Germe üzerinden Thyateira'ya (Akhisar) varmaktadır³⁰. Adramytteion – Pergamon arasındaki bölümüne daha sonra değinilecek olan bu güzergâhın Pergamon'dan itibaren olan bölümünden söz eden Strabon, Pergamon'dan doğuya ilerleyen bu yol üzerinde Apollonia'nın bulunduğunu, yolun daha sonra dağları izleyerek güneye yönelip Thyateira üzerinden Sardeis'e (Sart, Salihli) ulaştığını belirtir³¹. Doğu – batı yönlü bu Pergamon – Thyateira güzergâhının Antikçağ'dan günümüze bölgenin ana yol güzergâhı olduğunun Strabon'dan başka tarihsel kanıtları da bulunmaktadır. Pers Kralı Kserkses, Yunanistan seferi sırasında İ.Ö. 480 yılında Sardeis'ten Hellespontos'a (Çanakkale Boğazı) ilerlerken Kaikos Nehri'ni takip ederek havzayı doğudan batıya boydan boya geçmiş, Atarneus önlerinden ilerleyip kıyıda kuzeye yönelmişti³². Roma'nın Asia Eyaleti'nin kurucusu M'. Aquilius'un İ.Ö. 129-126 yılları arasındaki yol yapım faaliyetleri sırasında inşa ettiği yol güzergâhlarından biri yine bu havza boyunca doğuya ilerleyip Pergamon'dan Side'ye ulaşıyordu³³. İ.Ö. 85 yılında Thyateira'dan Pergamon'a gelen Romalı komutan C. Flavius Fimbria bu güzergâhı kullanmış olmalıdır³⁴. 12. yüzyıl başlarında Kappadokialı Hasan'ın askeri birlikleri Philadelphia'dan (Alaşehir) Pergamon'a yine bu güzergâhtan ilerlemişlerdi³⁵.

Görünüşe göre Pergamon'dan Apollonia'ya Bergama-Göçbeyli Ovası'nın kuzeyinden ve güneyinden olmak üzere iki hat üzerinden ulaşılabilirdi. Bu hatlardan kuzeyde olanı C. Schuchhardt tarafından "Eski Soma Yolu" adıyla aktarılmakta olup Bergama'dan sonra Ayazköy, Zağanos, Kadıköy (Rumköy/Gavurköy), Bölcek (Schuchhardt'ta Borudsche olarak geçmektedir) üzerinden Apollonia'ya ulaşıyor oradan Soma'ya ya da Yağcılı Çayı üzerinden Savaştepe'ye doğru ilerliyordu³⁶. Apollonia'nın güneyinde, Yağcılı Çayı üzerinde bulunan büyük bir Ortaçağ dönemi köprüsünün ayakları bu güzergâhın eskiden beri kullanıldığının kanıtıdır³⁷. Ancak Bergama'nın 4 km kadar güneyinde Bakırçay'ı aşan Erken Osmanlı dönemine ait Koyun Köprü'nün

³⁰ Itin. Anton. 334.1-336.1; Tab. Peut. seg. 9.2-3 (Miller); Miller 1916, 715-716, 693-694 har. 228; Barrington 2000, map 56 D 3, E 3, F 3-4; RRMAM 3.9 s. 65 Asia: 3.5.6 İzmir.

³¹ Strab. 13.4.4.

³² Hdt. 7.42.

³³ Bu güzergâh üzerindeki Aquilius'a ait miltaşları için bkz. RRMAM 3.1.7-10.

³⁴ Bkz. Plut. Sulla 25.1; Oros. 6.2.11.

³⁵ Anna Komnene 14.1.6; Ramsay 1890, 115; Foss 1998, 162. Ayr. bkz. Rheidt 1986, 225.

³⁶ Schuchhardt 1912, 109. Krş. von Diest 1889, Blatt 1; Taeschner 2010, 1.204-205.

³⁷ von Diest 1889, 16; Schuchhardt 1912, 109.

bulunması; yolun Koyun Köprü'yü aşmasının ardından Yund Dağları'nın güney yamaçlarında Gambreion gibi klasik dönemden itibaren önemini koruyan bir yerleşmenin olması ve Kınık'ın doğusundaki Cumalı Köyü'nün güneybatısındaki tepe üzerindeki antik sur izleri Pergamon'dan Apollonia'ya kadar ovanın güneyinde Yund Dağlarının kuzey eteklerinden ilerleyen bir diğer güzergâhın da kullanıldığını göstermektedir³⁸. Koyun Köprü'nün hemen kuzeyinde ele geçen, İmparator I. Constantinus ve oğullarının adlarının bulunduğu miltaşlarının, bu yolun Pergamon – Apollonia arasındaki bölümüne ait oldukları söylenebilse de bu miltaşlarının yukarıda sözü edilen güzergâhlardan hangisi üzerinde olduklarını tespit edebilmek zordur³⁹.

Itinerarium Antonini ve *Tabula Peutingeriana*'da Pergamon – Thyateira güzergâhı üzerinde Pergamon'dan XXV mil sonra Germe gelmektedir⁴⁰. Yaklaşık 37 km olan bu mesafe, Germe'nin Soma yakınlarında olduğunu göstermektedir⁴¹. Ancak Germe'nin lokalizasyonu konusu 19. yüzyıl sonlarından itibaren tartışma konusudur. Eldeki antik edebi, epigrafik kanıtlar değerlendirilerek Germe'nin Gönen yakınlarında ya da Soma yakınlarında olduğu görüşü hakimdi⁴². Ünlü Fransız araştırmacı L. Robert'in 1960 yılında bölgede gerçekleştirdiği araştırmaların ardından vardığı Germe'nin Savaştepe yakınlarında olduğuna dair görüşü de kabul görmüştür⁴³. Ancak yeni epigrafik kanıtlar Savaştepe yakınlarındaki antik yerleşmenin başka bir ada sahip olduğunu göstermiştir⁴⁴. Nihayet C. P. Jones kuzeyde Mysia içlerinde ve Pergamon yakınlarında iki ayrı Germe olduğunu, bunlardan birinin Balya'nın Ilıca Köyü'nde diğerinin de Pergamon yakınlarında bulunduğunu oldukça ikna edici kanıtlarla ortaya koymuştur⁴⁵. Ayrıca Alaşehir'de (Philadelphia) ele geçen ve İ.S. 1. ya da 2. yüzyıla tarihlenen bir yazıtta Pergamon *conventus*'undaki Germe'den söz eden bir yazıt, Balya'daki (Hiera) Germe'den farklı olarak

³⁸ Koyunköprü: Schuchhardt 1912, 109. Cumalı: Schuchhardt 1912, 131 no. 47. Osmanlı döneminden günümüze Bergama – Soma yolunun bu güzergâh üzerinden ilerlediği görülmektedir, bkz. von Diest 1889, 15-17; Schuchhardt 1912, 109; Luther 1989, 22 (RC. B25).

³⁹ Bkz. RRMAM 2.1.469 = RRMAM 3.5.49.1-4.

⁴⁰ Itin. Anton. 334.1-336.1; Tab. Peut. seg. 9.2-3 (Miller).

⁴¹ 1 Roma mili = 1478 m olarak hesaplanmıştır, bkz. Duncan-Jones 1982, 371. Ancak Miller (1962, 4) ve Rheidt (1986, 234) bu mesafeyi 1482 m olarak kabul etmektedirler. Günümüz yolu üzerinden Bergama – Soma arasındaki mesafe 42 km'dir.

⁴² Bkz. örn. Gönen: Ramsay 1890, 155, 181; Hasluck 1910, 105; Robert 1962, 180-201. Soma: von Diest 1889, 16-17; Philipsson 1910, 70; Schuchhardt 1912, 135-137 no. 50; Radt 2002, 19. Ayr. bkz. Magie 1950, 979 dn. 13.

⁴³ Robert 1962, 402-412. Örneğin Barrington Atlas, Robert'in görüşünü kabul ederek Germe'yi Savaştepe'ye konumlandırmıştır, bkz. Barrington 2000, Map 56, F 2. Ayr. bkz. Foss 1998, 163.

⁴⁴ SEG 52.1201; Jones 2014, 43.

⁴⁵ Jones 2014, 36-43.

Pergamon yakınlarında bir diğer Germe olduğunu kanıtlamaktadır⁴⁶. Güneydeki Germe'nin Soma yakınlarına olabileceğinin filolojik kanıtları da bulunmaktadır. Buna göre Germe sözcüğünün Indo-Germen dillerindeki kökeni Yunanca'daki "thermos" sözcüğünün de kökeni olan ve "sıcak" anlamına gelen "g^{wh}er-mó-" ya da "gharma" sözcüğüne dayanmaktadır⁴⁷. Anadolu'daki Germe adı ile ilişkili antik yerleşmelerin sıcak su kaynakları yakınında olmaları ve Soma'da sıcak su kaynaklarının bulunması Pergamon *conventus*'u içerisindeki Germe'nin Soma yakınlarında olduğu görüşünü güçlendirmektedir⁴⁸.

Pergamon – Thyateira güzergâhındaki yol, Soma'dan sonra Yukarı Bakırçay Havzası'ndaki Kırkağaç Ovası'na ilerlemek için kuzey ve güneydeki dağ sıralarının birbirine 1 km kadar yanaştığı Soma Boğazı'nı geçmek zorundadır. Strabon'un sözünü ettiği Pergamon kolonisi Gergitha'nın bu boğazı denetleyen Yırca Köyü'nün güneybatısındaki Ada Tepe'ye (ya da Asar Tepe) konumlandırılması oldukça akla yatkındır⁴⁹. Philippson ise burayı Germe ile eşleştirmek istemektedir⁵⁰. Soma Boğazı'nı geçen yol, Yund Dağları'nın eteklerinden devam ederek güneye yönelip Kırkağaç Ovası'nın batısı boyunca bugünkü Kırkağaç ve Bakır üzerinden ilerleyerek oldukça alçak ve elverişli bir geçit olan Harta Boğazı'nda su bölümü çizgisini aşıp Bakırçay Havzası'nı terk ederek Gediz Havzası'na giriyordu⁵¹. Bakır yakınlarında bulunması gereken ve Hellenistik dönemde kurulmuş olan bir Makedon askeri kolonisi olan Nakrason Kenti doğrudan bu güzergâh üzerindeydi. Yine W. von Diest tarafından Harta yukarısındaki Dedetepe'de kalıntıları bulunduğu belirtilen antik kale de şüphesiz bu yolu denetlemekteydi⁵². Kırkağaç'ta ele geçmiş olan Septimius Severus ve I. Constantinus dönemlerine ait iki miltaşı da bu yol üzerinde bulunuyor olmalıdırlar⁵³.

K. Rheidt Yukarı Bakırçay ve Hermos havzalarının Bizans dönemindeki tarihsel coğrafyasına değindiği makalesinde Pergamon – Thyateira yolunun bugünkü Kırkağaç ve Bakır üzerinden ilerlediği yönünde elde kanıtlar olmadığı

⁴⁶ TAM 5.3.1454. Ayr bkz. Külzer 2016b, 195 dn. 82; Külzer 2016a, 285. Bu durumda Plinius'un (nat. hist 5.126) Pergamon *conventus*'u içerisindeki topluluklar arasında saydığı "Bregmeni" adının bir yazım yanlışı olduğu ve "Germeni" olarak düzeltilmesi gerektiği görüşü oldukça akla yatkındır, bkz. Robert 1962, 408-409.

⁴⁷ von Diest 1889, 17; Robert 1962, 180 dn. 1; Jones 2014, 41.

⁴⁸ Germe sözcüğüne ilişkin diğer kentler: Jones 2014, 41. Soma'daki termal kaynaklar: von Diest 1889, 17; Schuchhardt 1912, 135.

⁴⁹ Bkz. Strab. 13.1.70; Schuchhardt 1912, 137-138 no. 51; Tozan 2014b, 177-178.

⁵⁰ Philippson 1910, 70.

⁵¹ von Diest 1889, 19; Philippson 1910, 63-64, 70-71; Luther 1989, 69 (RC. K32); 97 (RC. S32).

⁵² von Diest 1889, 19.

⁵³ RRMAM 2.1.701 = RRMAM 3.5.98A (Severus); RRMAM 2.1.702 = RRMAM 3.5.98B (Constantinus).

yolunda şaşırtıcı bir yorumda bulunup bu görüşünü söz konusu güzergâh üzerinde yolu denetleyen bir kale kalıntısının olmamasıyla desteklemeye çalışmaktadır⁵⁴. Öncelikle Kırkağaç Ovası'nın bu güne kadar yeterince araştırılmamış olan batı kesiminde henüz bir tahkimatlı yapının keşfedilmemesi, bu bölgede böyle bir yapının olmayacağı anlamına gelmez. Ayrıca yukarıda sözü edilen Harta yakınlarındaki Dedetepe'de bulunan kale, şüphesiz bu güzergâhın vadiden çıkış noktasını denetlemekteydi⁵⁵. Yine Kırkağaç'ta ele geçen iki adet miltaşının yanı sıra Harta'nın 3 km güneyindeki Çobanhasan Köyü yakınlarına ele geçmiş bir diğer miltaşı kuşkusuz yolun Kırkağaç – Harta arasındaki bölümüne aittir⁵⁶. Ayrıca Pergamon'dan gelen yolun Soma Boğazı'nı geçtikten sonra Thyateira'ya ulaşması için en kısa ve zahmetsiz rota yine Kırkağaç – Bakır hattı üzerindedir. Çünkü bu rota üzerinde önemli bir akarsu bulunmadığından yolun bir köprüyü aşması gerekmemektedir. Rheidt yine Kırkağaç'ın kuzeybatısındaki Bizans dönemi sonrasına ait iki köprü olan Kılıçköprü ve Ördekköprü'yü örnek vererek Pergamon – Thyateira yolunun Soma Boğazı'nın ardından, önce Gelenbe'ye ulaşip sonra da buradan güneye yöneldiğini iddia etmektedir⁵⁷. Ancak bu iki köprü'nün varlığı Rheidt'in iddia ettiği gibi Kırkağaç – Bakır hattındaki güzergâhın önemsiz olduğunu değil, tam aksine Pergamon – Thyateira yolunun Soma Boğazı'nın ardından kuzeyden gelen önemli bir güzergâh ile birleştiğini göstermektedir. Bu güzergâh Antikçağ'dan modern zamanlara kadar kullanılan, kuzeyde Kyzikos (Belkis, Bandırma) ve Nikaia'dan (İznik) gelip güneyde Lydia ve Ionia'ya ulaşan Batı Anadolu'nun iç kesimindeki en önemli kuzey – güney bağlantısıdır.

Kyzikos'tan güneye ilerleyip Manyas Gölü'nü batısında bırakan bu yol daha güneyde Apollonia ad Rhyndacum (Gölyazı) ve Miletopolis (Mustafakemalpaşa) tarafından gelen yol ile birleşerek Susurluk'a ulaşıyor, buradan Demirkapı üzerinden Balıkesir Ovası'na giriyordu⁵⁸. Hadrianoutherai'da (Balıkesir) bu yol çeşitli yönere çatallanarak doğuda Hadrianeia'ya (Dursunbey), batıda Adramytteion'a ilerlemekte, güneyde ise çeşitli güzergâhlardan Pergamon'dan Thyateira'ya giden yol ile birleşmekteydi⁵⁹. Hadrianoutherai'dan güneye ilerleyen güzergâhlardan en doğuda olanı Bakırçay Havzası'na girmeyip doğusundan geçerek Bizans döneminden itibaren önemli bir kale konumunda olan Pegadia (Bigadiç)

⁵⁴ Rheidt 1986, 232-233.

⁵⁵ von Diest 1889, 19.

⁵⁶ Çobanhasan: RRMAM 3.5.130 (Domitianus).

⁵⁷ Rheidt 1986, 233 dn. 91.

⁵⁸ Magie 1950, 41, 797-798 dn. 20; Külzer 2016b, 197.

⁵⁹ Bkz. Magie 1950, 798 dn. 20; Philippson 1913, 67-68; Külzer 2016b, 197-198. Ayr. bkz. Barrington 2000, Map 56.

üzerinden bugünkü Sındırgı – Akhisar yolunu takip edip doğrudan Makestos Havzası'ndan Lykos (Gördük) Havzası'na ulaşıyor ve buranın güneyinde Pergamon'dan gelen yol ile birleşerek Thyateira'ya varıyordu⁶⁰. Bu güzergâh üzerinde bulunan Başlamış Köyü yakınlarındaki Asar Kale; Lykos Nehri'nin ovaya girdiği noktadaki Pergamon kolonisi Attaleia (Selçikli) ile hemen güneyindeki Sudeliği mevkiinde bulunan ve Geç Bizans dönemine tarihlenen Gördük Kale (ya da Süleyman Kale) bu yolun yüzyıllar boyunca devam eden önemini göstermektedir⁶¹.

Hadrianoutherai'dan güneye ilerleyen ve aşağı yukarı bugünkü Balıkesir – Gelenbe yolunu izleyen ana güzergâh ise Pamukçu Kasabası'nın 4 km güneybatısındaki Geç Bizans kalesi Akhyaous önünden geçip Makestos'un Çılbır Deresi olarak bilinen kolu üzerinden güneye ilerleyerek Demirtaş ve Halkaavlu köyleri arasındaki su bölümü çizgisini aşıp kuzeyden Yukarı Bakırçay Havzası'na giriyordu⁶². Buradan sonra Gelenbe Çayı'nı takip eden bu yol Bizans dönemindeki adı Kalamos (ya da Kalanda) olan Gelenbe'ye ulaşıp, burada Kırkağaç Ovası'nın kuzeyindeki Deniz Dağı'nın yamaçları boyunca güneybatıya doğru ilerleyerek Stratonikeia önünden geçip Çiftköyler olarak bilinen Musahoca ve Çavdır köylerini aşarak Bakırçay'ın kaynakları olarak bilinen Aksu yakınlarında Soma Boğazı'ndan gelen Pergamon – Thyateira yolu ile birleşmekteydi⁶³. Hellenistik ve Roma dönemlerinde Stratonikeia-Hadrianopolis, Çavdır Köyü'nde bulunan bir yazıtta adı geçen Sandaina ve Bizans döneminde Kalamos bu yolu denetleyen başlıca yerleşmelerdir⁶⁴. Gelenbe'den güneye ilerleyip Kırkağaç Ovası'nın doğusunda Kadı Dağı'nın etekleri üzerinden uzanan ve Harta yakınlarında Pergamon – Thyateira yolu ile

⁶⁰ Philippon 1910, 57-58; Philippon 1913, 3-6, 67-68; Magie 1950, 797-798 dn. 20; Eickhoff 1986, 90; Rheidt 1986, 240 dn.127. Krş. Luther 1989, 19 (RC. B10). Pegadia için bkz. Robert 1962, 429 dn.3; Foss 1982, 189-191.

⁶¹ Asar Kale (Başlamış): Schuchhardt 1912, 140 no. 57; Foss 1987, 98-99; Attaleia: Schuchhardt 1912, 140 no. 56; Magie 1950, 124, 980 dn. 15; Cohen 1995, 205-206; Tozan 2014b, 177. Gördük Kale: von Diest 1889, 19; Schuchhardt 1912, 140 no. 58; Robert 1962, 267-268; Rheidt 1986, 236-240; Foss 1987, 95-98.

⁶² von Diest 1889, 20; Philippon 1910, 65; Hasluck 1910, 131-138; Eickhoff 1977, 89-90; Rheidt 1986, 232; Külzer 2016b, 197. Krş. Barrington 2000, map 56 F 2-3. Ulubat üzerinden gelip Manisa ve İzmir'e ilerleyen bu güzergâhın Osmanlı döneminde devam eden önemi için bkz. Luther 1989, 44-45 (RC. G3); Taeschner 2010, 1.205-210; krş. 2.63. Akhyaous için bkz. Hasluck 1910, 93-94; Robert 1962, 385-386; Eickhoff 1977, 89-90; Foss 1982, 161-166.

⁶³ von Diest 1889, 18; Philippon 1910, 64-65. Magie 1950, 41, 798 dn. 20. Krş. Luther 1989, 69 (RC. K 33).

⁶⁴ Kalamos 1204 yılından sonra Latin İmparatorluğu ile Laskarisler Devleti sınırındaki tampon bölgede bulunuyordu, bkz. Rheidt 1986, 226; Foss 1998, 162; Tok 2010, 310.

birleşen bir güzergâh daha bulunuyordu⁶⁵. İlyaslar Köyü'nün yanındaki Asartepe üzerinde yer alan Bizans dönemi kalesi bu yolu denetliyor olmalıdır⁶⁶.

A. Külzer, Bakırçay Havzası'na Hadrianoutherai'dan gelen bu güzergâhın, Stratonikeia üzerinden ilerlediğini belirtse de bu yolun Pergamon – Thyateira yolu ile Süleymanlı Kasabası yakınlarına konumlandırılan Pityaia yakınlarında birleştiğini belirtmektedir⁶⁷. Hazırladığı haritada ise muhtemelen Barrington Atlas'taki güzergâhı izlemiş olduğu ve yolun Stratonikeia'dan sonra muhtemelen İlyaslar yakınlarındaki Asartepe'deki kalıntılar ile tartışmaksızın eşleştirdiği Akrasos önünden geçip doğrudan Pityaia yakınlarında Pergamon – Thyateira yolu ile birleştiği görülmektedir⁶⁸. Ancak Kalamos'u geçip Stratonikeia'ya kadar ilerleyen bu yolun Pergamon – Thyateira yolu ile niçin 9 km batısındaki Aksu mevkiinde birleşmeyip 20 km güneydeki Süleymanlı yakınlarında birleştiğini açıklamamaktadır. Eğer yol Stratonikeia'dan güneye ilerliyor ise güzergâhın hiç uygun olamayan bir şekilde doğrudan, yılın uzun döneminde su baskını nedeniyle ulaşılmaz olan Kırkağaç Ovası'nın tabanından geçmesi gerekmektedir⁶⁹. Ayrıca eğer yol Gelenbe'den sonra İlyaslar önünden ilerliyorsa güzergâhın Stratonikeia'dan geçmesine gerek olmayıp, bu güzergâhın yukarıda belirtildiği üzere doğrudan Gelenbe üzerinden İlyaslara ilerleyebileceği görülmektedir. Ayrıca bu güzergâh İlyaslar'dan sonra doğuya ilerleyip Süleymanlı yakınlarında Pergamon'dan gelen yol ile birleşiyorsa yolun Kadı Dağı'nı aşması gerekir. Dolayısıyla İlyaslar'ın 4 km kadar güneyinde Harta Boğazı gibi oldukça alçak ve geçişe uygun bir geçit varken yolun Barrington Atlas'ın ve onu izleyen Külzer'in gösterdikleri gibi önce ova tabanını geçip sonra da Kadı Dağı gibi dik bir güzergâhı aşması akla yatkın görünmemektedir.

K. Rheidt ise Hadrianoutherai üzerinden gelip Thyateira'ya ilerleyen güzergâhın Kalamos'tan sonraki bölümünün Yukarı Bakırçay Havzası'ndan değil Kadı Dağı'nın doğusundan ilerlediğinin varsayarak Geç Bizans kenti Khliara'yı yukarıda sözü edilen Gördük Kale'ye konumlandırmaktadır⁷⁰. Bu noktada bölgedeki güzergâhlar ile doğrudan ilgisi olan bazı geç dönem Bizans

⁶⁵ Bkz. von Diest 1889, 20; Philippson 1910, 71.

⁶⁶ von Diest 1889, 20. Krş. Kiepert 1906, B1.Aivalyk; Philippson 1910, 64-65, 71, Blatt 1 ve Schuchhardt 1912, 139 no. 55, bu yerleşmeyi Akrasos ile eşleştirmektedirler.

⁶⁷ Külzer 2016a, 285; Külzer 2016b, 197.

⁶⁸ Külzer 2016a, 291, fig. 1. Krş. Barrington 2000, Map 56 F 3. Külzer İlyaslar – Akrasos eşleştirmesini muhtemelen von Diest (1889, 20), Kiepert (1906, B1.Aivalyk), Philippson (1910, 64-65, 71, Blatt 1) ve Schuchhardt'ı (1912, 139 no. 55) izleyerek yapmaktadır.

⁶⁹ Ovadaki taşkınları önlemek ve yüzeyde biriken suyu tahliye etmek için havzada 20. yüzyıl boyunca gerçekleştirilen drenaj çalışmaları için bkz. Gülersoy 2008, 174-175.

⁷⁰ Bkz. Rheidt 1986, 223-244; ayr bkz. Tok 2010, 307.

yerleşmelerinin olası lokalizasyonları konusuna değinmek yerinde olacaktır. Zira Geç Bizans dönemi yerleşmesi Khliara'nın konumunun saptanması Yukarı Bakırçay Havzası'ndan geçen ana yol güzergâhlarının belirlenmesinde hayati rol oynamaktadır. 12. yüzyılın başlarından itibaren yazılı kaynaklarda geçmeye başlayan Khliara, I. Manuel Komnenos tarafından 1162–1173 yılları arasında Bakırçay Havzası merkezli olarak bölgedeki Türkmen saldırılarına karşı kurulan Neokastra *thema*'sının Pergamon ve Adramytteion ile birlikte sur ile çevrilen üç yerleşmesinden biri idi⁷¹. İlk kez Anna Komnene tarafından söz edilen Khliara'ya, babası I. Aleksios Komnenos döneminde Türklere karşı Batı Anadolu'da yapılan seferler bağlamında değinilmektedir. Anna Komnene, Kappadokialı Hasan olarak adlandırdığı bir beyin birliklerinin 1109 yılında Philadelphia'dan Pergamon'a Khliara üzerinden ilerlemelerinden; İmparator Aleksios'un 1111 yılında Türk akınlarına karşı Pergamon ve Khliara'yı savunması için bir komutan görevlendirmesinden ve 1113 yılında yine bir Türk birliğinin Adramytteion üzerinden Khliara'ya ulaşmasından söz etmektedir⁷². Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Khliara, *Itinerarium Antonini*'de ve *Tabula Peutingeriana*'da da geçen Adramytteion – Pergamon – Sardeis – Philadelphia yolu üzerindeki stratejik bir noktada bulunmaktaydı⁷³.

Khliara'nın Yukarı Bakırçay Havzası'ndan geçen Pergamon – Sardeis güzergâhı üzerinde olduğu kadar kuzey – güney güzergâhı için de önemli bir konumda olduğunu yine tarihsel kayıtlar kanıtlamaktadır. Kalamos, Latin İmparatorluğu ile Laskarisler Devleti arasında 1212 yılında imzalanan anlaşmada iki devletin sınırındaki tarafsız bölge olarak kabul edilince güneyindeki en önemli yerleşme olan Khliara, Laskarisler için artık Latinlere karşı bir sınır kenti konumuna gelmişti⁷⁴. 1304 yılında Roger de Flor komutasındaki Katalanlar, Kyzikos'tan Philadelphia'ya Akhyraous, Germe ve Khliara üzerinden ilerlemişlerdi⁷⁵. 15. yüzyılda Sultan II. Murad'a karşı

⁷¹ Neokastra ve Khliara için bkz. Ahrweiler 1965, 133-137; Rheidt 1986, 223-230; Kazhdan 1991a, 425 s.v. Chliara; Kazhdan 1991b, 1454 s.v. Neokastra; Foss 1998, 160-166; Tok 2010, 304-307.

⁷² Bkz. Anna Komnene 14.1.6; 14.3.1; 14.5.3; Rheidt 1986, 225; Foss 1998, 162.

⁷³ Bkz. Itin. Anton. 334.1-336.3; Tab. Peut. seg. 9.2-3 (Miller); Miller 1916, 715-716, 693-694 har. 228.

⁷⁴ Bkz. Akropolites 15; Skoutariotes, s. 462; Ahrweiler 1965, 133-135; Rheidt 1986, 226; Foss 1998, 162.

⁷⁵ Pakhmeres 11.21, 11.23-24, krş. 9.15. Roger de Flor, ordusu ile Akhyraous'a ulaştığına göre Philadelphia'ya giden en kısa yol olan Kalamos üzerinden güneye ilerleyen güzergâhı kullanmış olmalıdır. Burada sözü edilen Germe çok büyük olasılıkla kuzeyde, Mysia içlerindeki yerleşme olup görünüşe göre Pakhmeres bu yerleşmelerin adlarını doğru sırasını vermemektedir. Roger de Flor'un güzergâhı için bkz. Hasluck 1910, 200-202; Eickhoff 1977, 93; Rheidt 1986, 228; Foss 1998, 163; Jones 2014, 27.

ayaklanan Aydınoglu Cüneyt Bey, Ulubat'tan İzmir'e en hızlı ve kısa yoldan ulaşmak için yine Khliara ve Thyateira üzerinden güneye ilerlemişti⁷⁶. Kroniklerde belirtilmemekle birlikte, 1190 yılında III. Haçlı seferine katılan Kutsal Roma-Germen İmparatoru Friedrich Barbarossa'nın, ordusuyla birlikte yine Akhyaous üzerinden Kalamos'a ulaşmış buradan Philadelphia'ya ilerlemesi sırasında Khliara önlerinden geçmiş olması muhtemeldir⁷⁷. Haçlı kroniklerinin Khliara'dan söz etmemesi ordunun bu kent üzerinden ilerlemediği anlamına gelmez. Zira Friedrich Barbarossa'nın güzergahına değinen üç önemli Haçlı kroniğinden sadece *Historia Peregrinorum* adı verilen anonim eserde bir anekdot vesilesiyle ordunun Thyateira'dan geçtiğinin belirtilmesi bu kroniklerin güzergah üzerindeki bazı önemli yerleşmelere değinmediğini göstermektedir⁷⁸.

19. yüzyıldan itibaren bölgeye değinen araştırmacıların birçoğu mevcut tarihsel verileri göz önüne alarak Khliara'yı Kırkağaç yakınlarına lokalize etmekteydiler⁷⁹. Ancak K. Rheidt (1986) ve C. Foss (1998) tarafından ortaya atılan iki farklı görüş Khliara'nın konumunun yeniden tartışılmasına yol açmıştır. Yukarıda belirtildiği üzere K. Rheidt, Kalamos'tan Thyateira'ya ilerleyen güzergâhın bugünkü Balıkesir – Akhisar yolu üzerinden ilerlediğini varsayarak Khliara'yı Bakırçay Havzası'nın dışında, Gökçeahmet Köyü'nün doğusundaki Sudeliği mevkiinde bulunan ve Geç Bizans dönemine tarihlenen Gördük Kale ile eşleştirmektedir⁸⁰. Ancak Rheidt'in Khliara ilgili makalesinde yanlış çıkarımlar ve şaşırı hatalar bulunduğunu belirten C. Foss, onun eşleştirmesini Gördük Kale'nin Neokastra değil, Thrakesion *thema*'sı içerisinde yer aldığı ve kalenin mimari kalıntılarının Komnenoslar değil, daha sonraki Laskarisler dönemine ait olduğunu belirterek, bu haklı gerekçeler ile reddeder⁸¹.

Yukarıda değinilen Hadrianoutherai'dan güneye ilerleyip Pergamon – Thyateira güzergâhı ile birleşen iki güzergâhtan birisi Bigadiç, diğeri ise Kalamos/Gelenbe üzerinden geçmekteydi. Ancak özellikle Bizans dönemine ait kaynaklardaki verilerin gösterdiği üzere ana güzergâh Akhyaous – Kalamos üzerinden ilerlemekteydi. Rheidt'in Kalamos'tan sonra Thyateira'ya ilerleyen ana güzergâhın bugünkü Balıkesir – İzmir yolunun izlediği güzergâh üzerinden, Kadı Dağı'nın doğusundan ilerlediğini varsayımı da bu noktada tartışılabilir⁸². Çünkü modern zamanlara kadar Gelenbe – Akhisar arasındaki yol Kırkağaç

⁷⁶ Doukas 26.4; Schuchhardt 1912, 139; Rheidt 1986, 229; Foss 1998, 163.

⁷⁷ HP 153-154; Ansbert 73; Magnus 513. Ayr bkz. Eickhoff 1977, 88-95.

⁷⁸ Bkz. HP 154; Eickhoff 1977, 92.

⁷⁹ Bkz. örn. Ramsay 1890, 117-118; Schuchhardt 1912, 139; Berlet 1912 Harita; Robert 1962, 184 dn. 7, 385; Ahrweiler 1965, 134; Eickhoff 1977, 92.

⁸⁰ Rheidt 1986, 223-244.

⁸¹ Bkz. Foss 1998, 161 n. 12; 163 n. 21. Krş. Foss 1987, 95-99.

⁸² Bkz. Rheidt 1986, 232.

Ovası'ndan ilerlemekteydi. Karayolları haritalarına bakıldığında modern Balıkesir – İzmir yolunun Gelenbe – Akhisar arasındaki bölümünün ancak 1983 yılında açıldığı ve o zamana kadar Gelenbe – Akhisar güzergâhının Kırkağaç üzerinden ilerlediği görülmektedir⁸³. Yukarıda belirtildiği üzere Gelenbe'den Akhisar'a ilerleyen en uygun güzergâh Kadı Dağı'nın batı eteklerini takip ederek İlyaslar üzerinden geçip Harta yakınlarında Pergamon – Thyateira yolu ile birleşmekte ve uygun bir geçit olan Harta Boğazı'nı aşarak Gediz Havzası'na girmektedir. Oysa Kadı Dağı'nın doğusundan ilerleyen güzergâh, Bakırçay ve Gediz havzaları arasındaki su bölümü çizgisini oluşturan yüksek tepeleri aşmak zorundadır. Özellikle ağır yükleri bulunan kalabalık orduların nispeten sarp olan Kadı Dağı'nın doğusundan ilerleyen güzergâh yerine neredeyse hiçbir doğal engel bulunmayan Kadı Dağı'nın batısından yani Kırkağaç Ovası'ndan ilerleyen güzergâhı kullanmaları çok daha mantıklıdır. Ayrıca Gelenbe'den Akhisar'a Kadı Dağı'nın batısından ilerleyen güzergâhın doğudaki güzergâha göre sadece 4 km kadar uzun olması mesafe uygunluğu açısından da bu güzergâhlar arasında pek bir farkın olmadığını göstermektedir.

Gerek tarihsel kanıtlar gerekse topografik durum Kalamos – Thyateira arasındaki yolun Yukarı Bakırçay Havzası içerisinden geçtiğini ve dolayısıyla Khliara'nın Akhyaous – Kalamos üzerinden kuzeyden gelen ana yolun Pergamon – Thyateira yolu ile birleştiği ve bu iki ana yolu da denetleyen bir noktada olması gerektiğini göstermektedir. Bu nedenle Khliara'nın önceden beri tahmin edildiği üzere Kırkağaç yakınlarında olması gerekmektedir. Bu durumda Gördük Kale'nin, adı sadece Akropolites'te geçen Meteorion ile eşleştirilmesi oldukça uygundur⁸⁴. Akropolites'in belirttiği üzere VIII. Mikhael Palaiologos, 1261 yılında Meteorion'da konaklamasının ardından Kalamos'tan sonra dağları aşıp Akhyaous üzerinden Konstantinopolis'e ulaşmıştı. Unutulmamalıdır ki İmparator Mikhael'in hızla kuzeye doğru ilerlemesi gerekiyordu ve eşliğinde ağır yükleri olan büyük bir ordu bulunmuyordu. Bu nedenle Mikhael, Yukarı Bakırçay Havzası'ndan geçmek yerine daha zor ama direkt olan ve bugünkü Akhisar – Gelenbe güzergâhına tekabül eden Meteorion – Kalamos güzergâhını tercih etmiş görünmektedir⁸⁵. Gördük Kale'nin Kalamos'tan gelen yoldan ziyade doğrudan üzerinde bulunduğu Pegadia/Bigadiç'ten gelen yolu

⁸³ Bkz. TKH 1982; 1983.

⁸⁴ Akropolites 86; Ramsay 1890, 131; Ahrweiler 1965, 73 dn. 394. Kalenin mimari kalıntılarının Laskarisler dönemine tarihlenmesi ve Meteorion adının Osmanlı dönemindeki Gördük Kazası içerisinde önemli bir yer olan ve Gördük Kale'nin güneyinde bulunan Medar Köyü'nün adında devam etmesi bu eşleştirmeyi desteklemektedir, bkz. Foss 1987, 95-99; Foss 1998, 163 dn. 21.

⁸⁵ Bu güzergâh Akhisar ile Gelenbe arasında 19. yy. sonlarında bir patika olarak varlığını devam ettirmekteydi, bkz. von Diest 1889, 19.

denetlediği anlaşılmaktadır. Zira Pergamon – Thyateira yolu Gördük Kale'den oldukça uzak olup buranın 8 km kadar güneyinden geçmektedir.

C. Foss haklı gerekçeler ile Khliara/Gördük Kale eşleştirmesini reddetmekle birlikte L. Robert'in Germe'nin Savaştepe yakınlarında bulunduğu görüşünü benimseyip Khliara'yı Soma'nın kuzeyinde bulunan Tarhala Köyü'ndeki Bizans dönemi kale ve yerleşim kalıntıları ile eşleştirmektedir⁸⁶. Ancak yukarıda, Germe'nin lokalizasyonu konusunda belirtildiği üzere Germe'nin Savaştepe yakınlarında olmadığı ve Pergamon yakınlarındaki Germe dışında Mysia içlerinde ikinci bir (Hiera) Germe olduğu epigrafik belgeler ile net bir şekilde kanıtlanmıştır⁸⁷. Böylece Tarhala'daki kale ve yerleşmenin Ortodoks kilisesine bağlı başpiskopos ve ona bağlı olan piskoposların hiyerarşik sıralarını gösteren *Notitiae Episcopatum* olarak adlandırılan Bizans dönemine ait resmi belgelerde ve konsil kayıtlarında geçen Trakhoula olduğu görüşü kabul edilebilir⁸⁸. Bu durum C. Foss'un Batı Anadolu'da Geç Bizans dönemindeki önemli yerleşmelerin Osmanlı döneminde kaza merkezleri olarak bu önemlerini devam ettirdikleri görüşüne de uymaktadır. Buna göre Meteorion, Khliara ve Trakhoula ile çevrelerindeki bölgelerin, Osmanlı döneminde sırasıyla Gördük, Kırkağaç ve Tarhala kazalarına dönüştüğü görülmektedir⁸⁹.

13. yüzyıl kaynaklarından Theodoros Skoutariotes'in tarih eserindeki ifadelerden Khliara ile Kalamos arasında Kaballares (Şövalye) adlı bir kalenin bulunduğu anlaşılmaktadır⁹⁰. Khliara'nın Kırkağaç yakınlarında bulunduğu göz önüne alındığında bu kalenin Gelenbe – Kırkağaç arasında yer alması gerekmektedir. Bu durumda Kaballares Kalesi'nin konumu için en uygun yerin, yukarıda sözü edilen İlyaslar Köyü'ndeki Asartepe'deki Ortaçağ kalesi kalıntıları olduğu görülmektedir. Yine yukarıda belirtildiği üzere Kalamos'tan Thyateira'ya ilerleyen en uygun güzergâhın İlyaslar üzerinden geçmesi dolayısıyla, özellikle Kalamos'un Latinler ile Laskarisler arasında tarafsız bir sınır yerleşmesi olduğu 13. yüzyılda, Kaballares Kalesi'nin Laskarisler için stratejik anlamda bu kuzey yolunu denetleyen ilk kale olarak oldukça önemli bir hale geldiği anlaşılmaktadır.

Hadrianoutherai'dan güneye inen yollardan batıda olanı ise Balıkesir – Soma arasındaki bugünkü demiryolu hattını izlemektedir. Buna göre Hadrianoutherai'dan güneybatıya ilerleyen yol, Makestos'un kollarından olan Uzuncadere'yi izleyerek Kuyualan Köyü yakınlarında Mysios'un kollarından

⁸⁶ Foss 1998, 163-166. Tarhala: Philipsson 1910, 68-69; Schuchhardt 1912, 137; Robert 1962, 410-411; Tok 2010, 307.

⁸⁷ SEG 52.1201; Jones 2014, 36-43.

⁸⁸ Bkz. Not. episc. 10.121; Ramsay 1890, 127; Robert 1962, 410-411; Günay 2006, 108-110.

⁸⁹ Bkz. Foss 1987, 97-98; Günay 2006, 111-116.

⁹⁰ Skoutariotes, s. 530; Ahrweiler 1965, 73; Rheidt 1986, 236 dn. 112.

birini takip ederek Bakırçay Havzası'na girmiş olur. Sarıbeyler Ovası'ndan güneye ilerleyip Savaştepe ve Kızılhisar önlerinden geçen yol, yine Yağcılı Çayı'nı izleyerek Apollonia yakınlarında Pergamon – Thyateira yolu ile birleşmektedir⁹¹. Savaştepe yakınlarındaki epigrafik belgeler, Antikçağ ve Ortaçağ'dan kalan mimari kalıntılar ve Savaştepe'nin 8 km kadar güneybatısındaki Kızılhisar'daki Bizans dönemi kalesi bu yol üzerindeki yerleşmelerin kanıtlarıdır⁹². Bu yol, kalıntıları Ortaçağ'a tarihlenen Apollonia yakınlarındaki bir köprü üzerinden Bakırçay'ı aşmaktaydı⁹³. *Tabula Peutingeriana*'da Hadrianoutherai – Pergamon arasında gösterilen yol, bu güzergâhtaki yol olmalıdır⁹⁴. 19. yy. sonlarında inşa edilen İzmir – Bandırma demiryolunun ve bu makalenin yazıldığı tarihte yapımı halen devam etmekte olan İstanbul – İzmir otoyolunun Soma – Balıkesir arasındaki bölümünün bu güzergâh üzerinden ilerlemesi güzergâhın günümüze kadar devam eden önemini göstermektedir⁹⁵.

Mysios üzerinden ilerleyen güzergâhın batısında, Orta Bakırçay Havzası'na kuzeyden gelen bir diğer yol, Kaikos'un bir diğer kolu olan İlya Çayı'nı takip etmekteydi. Kyzikos'tan gelerek Manyas Gölü'nün batısından geçip Karadere Vadisi boyunca ilerleyen yol, İvrindi yakınlarında Hadrianoutherai – Adramytteion yolu ile kesişip buradan daha güneye devam etmekteydi⁹⁶. İvrindi'den itibaren güneye ilerleyen bu güzergâh, bugünkü İvrindi – Bergama yolunu takip ederek Karadere'nin kollarından Kınık Çayı'nın izleyip Büyükyenice'ye ulaşıyor, Büyükyenice'nin 6 km güneyinde Akmaz Dağı'nda Ürkütler Boğazı'nı aşarak Bakırçay Havzası'na giriyordu. Buradan itibaren Bakırçay'ın kollarından İlya Çayı'nı takip eden yol Allianoı'da bir köprüyü aşıp ya Pergamon'un hemen doğusunda Pergamon – Thyateira yoluna bağlanıyor, ya da doğrudan Pergamon'a ulaşıyordu⁹⁷. Büyükyenice'nin 2.5 km kadar güneybatısındaki Asar mevkiinde bulunan muhtemelen Bizans dönemine tarihlenen kale ile Çaltıkoru'nun güneydeki Eski Bergama olarak bilinen ve Parthenion ile eşleştirilen tahkimatlı antik yerleşme bu yolu

⁹¹ von Diest 1889, 16; Philipsson 1910, 78-80. Krş. Barrington 2000, map 56 F 2-3. Krş. RRMAM 3.9 s. 65 Asia: 3.5.6 İzmir.

⁹² Bkz. SEG 52.1201-1218; Philipsson 1910, 79; Schuchhardt 1912, 124-126; Robert 1962, 402-412; Jones 2014, 42-43. Kızılhisar: Tok 2010, 310 res. 15.

⁹³ von Diest 1889, 16; Schuchhardt 1912, 109.

⁹⁴ Tab. Peut. seg. 9-3-4 (Miller); Miller 1916, 712-713, 693-694 har. 228.

⁹⁵ Krş. Luther 1989, 96 (RC. S31); Taeschner 2010, 204.

⁹⁶ Hasluck 1910, 138-140; Külzer 2016b, 197; Barrington 2000, map 56 F 2, E 2-3. Bu güzergâh Osmanlı döneminde de kullanılmaktaydı, bkz. Luther 1989, 19 (RC. B14), 22 (RC. B24), 59 (RC. I17).

⁹⁷ von Diest 1889, 13-14; Philipsson 1910, 81-83. Magie 1950, 798 dn. 20.

denetlemekteydiler⁹⁸. *Tabula Peutingeriana*'da gösterilen Kyzikos'tan gelerek Pergamon'a ulaşan iki güzergâhtan batıda olanı bu güzergâh olmalıdır⁹⁹. Aristedes, bu yolun en azından Pergamon'dan Allianoî'a kadar olan kısmını kullanmış olup muhtemelen Hadrianoutherai çevresindeki arazileri ile Pergamon arasında gidip gelirken de yine bu güzergâhı izliyordu¹⁰⁰. Bu güzergaha aşına olduğu anlaşılan Pergamonlu ünlü hekim Galenos, Allianoî'un Pergamon'a 100 *stadion*'dan (18.6 km) biraz uzakta olduğunu belirtip ayrıca yine bu güzergahın devamında olan Pergamon – Kyzikos yolu üzerindeki Ergasteria'dan (Balya-Maden) söz etmektedir¹⁰¹.

Tabula Peutingeriana'da Hellespontos kıyılarından itibaren sahili izleyerek güneye ilerleyen yolun Adramytteion'dan sonra çatallanarak ikiye ayrıldığı görülmektedir. Çatallanan bu yolun bir hattı sahili izleyerek Aşağı Bakırçay Havzası'ndan geçmekte iken, diğer hat daha doğudan, iç bölgeden ilerleyip doğrudan Pergamon'a ulaşmaktadır¹⁰². Adramytteion ile Pergamon arasını LIII Roma mili (78.3 km) olarak gösteren *Itinerarium Antonini* kıyı yolundan ziyade, iç bölgedeki hattı izliyor olmalıdır¹⁰³. Çünkü Adramytteion – Pergamon arasındaki kıyı yolu 90 km civarında olup, buna karşın *Itinerarium Antonini*'de verilen 78.3 km'lik mesafe, Adramytteion'un kalıntılarının bulunduğu Ören ile Bergama arasında Kozak yolu üzerinden geçen ve bugün halen kullanılmakta olan güzergahın mesafesine neredeyse tam olarak uymaktadır¹⁰⁴. Ksenophon'un da Pers seferinden dönüşte ordusu ile birlikte Adramytteion'dan Pergamon'a geldiği yol, kıyıda ziyade bu hat üzerinden olmalıdır¹⁰⁵. Ksenophon'un zamanında Adramytteion ile Pergamon arasındaki sahil yolundaki en önemli kent olan Atarneus'u (Kale Ağılı, Dikili) belirtmemesi, ordusunun sahil yolundan değil Kozak Dağları üzerinden geçen yolu kullandığını akla getirmektedir. Ancak Adramytteion ile Pergamon arasında Kozak Dağları'nda buluşan iki farklı rota olduğu görülmektedir. Bunlardan biri Ören'den güneybatıya doğru ilerleyerek Karınca Deresi'ni takip

⁹⁸ Büyükyenice-Asar: Philippon 1910, 83.

⁹⁹ Tab. Peut. seg. 9.3-4 (Miller); Miller 1916, 714-715, 693-694 har. 228; Külzer 2016c, 59.

¹⁰⁰ Aristeid. hier. log. 3.1-6, krş. 5.26-28.

¹⁰¹ Gal. 6.424K (Allianoî); 12.230K (Ergasteria). Galenos, Ergasteria'nın Pergamon'dan 440 *stadion* (= 81.8 km) uzaklıkta olduğunu belirtse de bugünkü güzergah üzerinden Bergama – Balya arasındaki uzaklık 103 km'dir. 1 *stadion* (*stadium italicum*) = 186 m kabul edilmiştir, bkz. Lehmann-Haupt 1929, 1931-1963 s.v. *stadion*, özellikle 1961-1962'deki tablo. Krş. Miller (1916, iv) 1 *stadion*'u = 180 m olarak kabul etmektedir. Maden yataklarının bulunduğu Ergasteria için bkz. Hasluck 1910, 114, 138; Külzer 2016b, 197; Külzer 2016c, 59.

¹⁰² Tab. Peut. seg. 9.3-4 (Miller); Miller 1916, 715, 693-694 har. 228.

¹⁰³ Itin. Anton. 335.2-3.

¹⁰⁴ Krş. Miller 1916, 715.

¹⁰⁵ Xen. an. 7.8.7; Külzer 2016b, 195; Külzer 2016c, 61-62.

edip, bu güzergahı denetleyen bir Geç Roma/Bizans kalesinin bulunduğu Hisarköy'ü sağında bırakarak Kozak Dağları'na doğru tırmanıp, burada denizden 900 m yükseklikte bulunan Çarpacık geçidini aşarak Tekkeköy'e (Güneşli) ulaşp buradaki yayla boyunca güneye ilerleyerek Yukarıbey Köyü yakınlarında bugünkü Bergama–Ayvalık yolu güzergahı ile buluşup Selinos vadisinden Bergama'ya ulaşıyordu¹⁰⁶. Ksenophon, *Anabasis* adlı eserinde Adramytteion'dan Pergamon'a ilerleyişini anlatırken ordunun Kertonon önünden geçerek Pergamon'a ulaştığını belirtir¹⁰⁷. Ksenophon'daki bu bilgi göz önüne alındığında Kozak bölgesindeki Çamavlu Köyü ve Tekkeköy arasındaki Asar Tepe'deki kalıntıların Kertonon'a ait olduğu düşünülebilir¹⁰⁸. 19. yüzyıl sonlarında bu kalıntılarda araştırma yapan Alman arkeolog E. Fabricius'un kalıntılardaki duvar tekniğinin Pergamon'daki eski surlar ile benzerlik gösterdiğini belirtmesi, buradaki yerleşmenin Kertonon/Kytonion olabileceği olasılığını güçlendirmektedir¹⁰⁹. Kozak Dağları üzerinden Pergamon'a ilerleyen bir diğer güzergah ise bugünkü Bergama – Ayvalık yolu üzerinden ilerliyor olmalıdır. Bu güzergah üzerinde Aşağıbey Köyü yakınlarında Perperene antik kentinin bulunması, kentin bu yolu denetliyor olması ile açıklanabilir¹¹⁰. Yine Aşağıbey ile Hisarköy arasındaki antik kalıntılar ve Aşağıbey ile Yukarıbey köylerinin orta mesafesindeki Sakarkaya'ya lokalize edilen Trarion ya da Tiarai bu yol üzerinde bulunmaktaydılar¹¹¹.

Adramytteion'dan sonra kıyıyı izleyen rota ise kuzeyden Aşağı Bakırçay Havzası'na girdikten sonra kıyıyı terk edip doğuya yöneliyor, burada doğudan Pergamon'dan gelen yol ile birleşerek Elaia'dan itibaren yeniden kıyıyı izlemeye devam ederek Smyrna ve Ephesos'a ilerliyordu¹¹². Bu kıyı yolu güneyden kuzeye Yunanistan seferi sırasından Kserkses tarafından ve kuzeyden güneye İ.Ö. 190 yılındaki Asia seferleri sırasında Scipio kardeşler tarafından

¹⁰⁶ Bu güzergah için bkz. von Diest 1889, 10; Philippon 1910, 85-87, ayr. bkz. Blatt 1; Magie 1950, 793, dn. 19; Luther 1989, 28-29 (RC. B52); Barrington 2000, map 56 D 3, E 3. Hisarköy'deki kalıntılar için bkz. Beksaç 2000, 117-118.

¹⁰⁷ Xen. an. 7.8.8.

¹⁰⁸ Stephanos Byzantios'un (Steph. Byz. s.v. *Kytonion*) Mysia ile Lydia arasında olduğunu belirttiği Kytonion kentinin Ksenophon'da geçen Kertonon ile aynı yerleşme olduğu öne sürülmektedir. Kertonon ve Kytonion için bkz. von Diest 1889, 10; Schuchhardt 1912, 124 no. 39; Stauber 1996, 331-332; Tozan 2014a, 205-206 s.v. Kertonon (Kytonion?).

¹⁰⁹ Fabricius 1886, 13-14.

¹¹⁰ Bkz. von Diest 1889, 11; Philippon 1910, 86; Radt 2002, 18-19.

¹¹¹ Schuchhardt 1912, 123 no. 37-38; Stauber 1996, 326-330; Tozan 2014a, 449-450 s.v. Tiarai, 452 s.v. Trarion.

¹¹² Tab. Peut. seg. 9.3-5 (Miller); Miller 1916, 696-704; Magie 1950, 41. Ayr. bkz. Luther 1989, 28 (RC. B51); Külzer 2016b, 194-195; Külzer 2016c, 62-63; Barrington 2000, map 56 D 3-4, F 3-4; RRMAM 3.9 s. 65 Asia: 3.5.6 İzmir.

kullanılmıştı¹¹³. Aristeides, Smyrna'dan Pergamon'a gelirken yine bu yolun güney kısmını izlemiştir¹¹⁴. Adramytteion'dan kıyıyı takip ederek güneye ilerleyen yol, Gömeç'ten sonra Ayvalık yarımadasını sağında bırakarak Atarneus yakınlarında Bakırçay Ovası'na giriyordu¹¹⁵. Atarneus yakınlarında bulunan M'. Aquilius'a ait miltaşında geçen CXXXI millik (193.6 km) mesafe bu yolun başlangıcının (*caput viae*) Ephesos olduğunu göstermektedir¹¹⁶. Bu yol Atarneus'u geçtikten sonra Karadağ eteklerindeki Çamur Ilıcası yakınlarındaki bataklık arazi dolayısıyla Kozak Dağları'nın güney eteklerinden bugünkü Çanakkale – İzmir yolunu takip ederek ilerliyor olmalıdır. Pausanias'ta geçen ifadelerden bu bölgenin daha Antikçağ'da bataklık olduğu ve Atarneus kentindeki yerleşmenin bu bataklığın neden olduğu sıtmadan dolayı terk edildiği anlaşılmaktadır¹¹⁷. 1886 yılının Mart ayında Aşağı Kaikos Havzası'nı ziyaret eden W. von Diest, ılıca çevresinde yaz aylarında kuruyan büyük bir göl oluştuğunu belirtmektedir¹¹⁸. Dolayısıyla ovanın batısındaki su taşkınlarından dolayı Aşağı Bakırçay Havzası'na girdikten sonra Kozak Dağları'nın güney eteklerini takip eden bu yolun Atarneus – Elaia arasındaki bölümünün, aşağı yukarı bugünkü Çanakkale – İzmir yolunu takip ettiği anlaşılmaktadır. Teuthrania'nın bulunduğu tepenin eteklerinde kurulu olup 1939 yılındaki depremde ağır hasar gören terkedilen eski Kalarga Köyü ve onun hemen güneyindeki Aşağı Kırıklar Köyü'nde ele geçmiş olan altı miltaşı bu yol ile ilişkili olmalıdır¹¹⁹. Bu şekilde Aşağı Bakırçay Ovası'nın doğu kısmından güneye ilerleyen bu yol, Eğrigöl Tepe'ye konumlandırılan Halisarna

¹¹³ Kserkses: Hdt. 7.42. Scipolar: Liv. 37.37.1-3.

¹¹⁴ Aristeid. hier. log. 5.1-8.

¹¹⁵ Gömeç: RRMAM 2.1.210 = RRMAM 3.5.23B (Constantinus); RRMAM 3.5.23A (Diocletianus). Atarneus: RRMAM 2.1.474 = RRMAM 3.1.3 (M'. Aquilius).

¹¹⁶ Bugün Selçuk-Menemen arasındaki demiryolu hattının uzunluğu 108 km olup Menemen-Dikili arasındaki karayolu mesafesi 85 km'dir. İki mesafenin toplamı miltaşı üzerindeki mesafeye uygun olarak 193 km etmektedir, krş. Magie 1950, 794, dn. 19. Ancak D. French muhtemelen Selçuk-Dikili arasındaki modern karayolu mesafesini hesaplayarak bu miltaşının bulunduğu konuma 22 km kadar uzaktan taşınarak getirildiğini tahmin etmektedir, bkz. RRMAM 3.1, s. 9.

¹¹⁷ Paus. 7.2.11. Krş. Plin. nat. hist. 5.122; 37.156.

¹¹⁸ von Diest 1889, 5.

¹¹⁹ Kalarga: RRMAM 2.1.490 = RRMAM 3.5.20. Aşağı Kırıklar: RRMAM 3.5.21.1-5. Bu miltaşlarının büyük çoğunluğu İ.S. 3. yüzyıla ait olup hiçbiri *in situ* konumda değildir. Bunlar arasında Aşağı Kırıklar'da ele geçenlerden üçünün (RRMAM 3.5.21.2, 4, 5) üzerinde III (4.4 km) ve Kalarga'da ele geçeninin üzerindeki XVI Roma mili (23.6 km) mesafe belirtilmektedir. Bu miltaşlarında uzaklığı belirtilen *caput viae* için en uygun adaylar bu bölgedeki en önemli kent olan Pergamon ile en yakın denize çıkış noktası olan Elaia'dır.

yakınlarındaki Roma dönemine tarihlenen ve İzmir Köprü adıyla bilinen köprü üzerinden geçerek Bakırçay'ı aşmaktaydı¹²⁰.

Kurfalı'da ele geçen İ.S. 4. başlarına ait iki miltaşı, Eğrigöl Tepe yakınlarındaki İzmir Köprü'de Pergamon'dan gelen yol ile birleşen kıyı yolunun buradan itibaren güneybatıya yönelip Yund Dağları'nın batı eteklerini takip ederek Elaia'ya ulaştığını göstermektedir¹²¹. Adramytteion'dan gelen kıyı yolunun ve Bakırçay Havzası'na ulaşan tüm yolların bir araya geldiği Pergamon'dan gelen yol ile birleşerek güneye ilerlediği nokta olan Elaia kentinin bulunduğu Kazıkbağları mevkiinde şu ana kadar ele geçmiş olan 6 adet miltaşı, burasının askeri ve ticari anlamdaki stratejik önemini kanıtlamaktadır¹²². İ.Ö. 2. yüzyıldan İ.S. 5. yüzyıla kadar devam eden bu miltaşları Elaia'nın belirtilen önemindeki devamlılığın göstergesidir¹²³. *Tabula Peutingeriana*'da da Pergamon'da bir araya gelen yolların denize çıkış noktası olarak Elaia gösterilmiş olup, bu iki kent arasındaki mesafe oldukça uygun bir şekilde XVI mil (23.6 km) olarak belirtilmiştir¹²⁴. Eldeki tarihsel ve jeoarkeolojik kanıtlar kentin batısında denize kavuşan Bakırçay Nehri'nin getirdiği alüvyonlar limanını kullanılmaz hale getirince Elaia'daki yerleşmenin İ.S. 6. yüzyılda sona erdiğini göstermektedir¹²⁵.

¹²⁰ İzmir Köprü için bkz. von Diest 1889, 29-30; Philippon 1910, 78, 94; Schuchhardt 1912, 117.

¹²¹ Kurfalı: RRMAM 2.1.488 = RRMAM 3.5.19A; RRMAM 3.5.19B. Bu miltaşlarında belirtilen V (7.4 km) ve VI (8.8 km) millik mesafelerin başlangıç noktasının (*caput viae*) Elaia olduğu düşünülmektedir.

¹²² Kazıkbağları: RRMAM 2.1.485 = RRMAM 3.1.2 (M'. Aquilius); RRMAM 2.1.483 = RRMAM 3.5.17A (Vespasianus); RRMAM 2.1.484 = RRMAM 3.5.17B (III. Gordianus); RRMAM 2.1.486 = RRMAM 3.5.17D (I. Constantinus); RRMAM 2.1.487 = RRMAM 3.5.17B (I. Constantinus); RRMAM 3.5.17F [II. Theodosius(?), I. Anastasius(?) ya da I. Iustinus(?)].

¹²³ Elaia yakınlarında ele geçmiş olan miltaşlarından Asia Eyaleti'nin kurucusu M'. Aquilius tarafından İ.Ö. 129-126 yılları arasında diktirilen miltaşının (RRMAM 2.1.485 = RRMAM 3.1.2) üzerindeki III millik (4.4 km) mesafe yolun başlangıç noktası hakkında çeşitli görüşler öne sürülmesine neden olmaktadır. Buna göre bu miltaşı ya Pergamon'un *caput viae* olduğu başka bir yola ait olmalıdır ya da miltaşı üzerinde belirtilen mesafenin başlangıcı Elaia olup bu mesafe kentin ya da limanın Ephesos – Adramytteion arasındaki kıyı yoluna ya da Pergamon yoluna olan mesafesini gösteriyor olmalıdır, bkz. Miller 1916, 687; RRMAM 3.1, s. 9-10. M'. Aquilius'tan yaklaşık 200 yıl sonra (İ.S. 75 yılında) İmparator Vespasianus tarafından diktirilen miltaşında (RRMAM 2.1.483 = RRMAM 3.5.17A) geçen LXXXVIII millik (130 km) mesafe bu uzaklığın Ephesos'tan ölçüldüğünü göstermektedir. 130 km'lik bu mesafenin günümüz demiryolları ve karayolları üzerinden yapılan mesafe ölçümlerine göre kısa olması bu miltaşının orijinal konumunun daha güneyde olabileceğini göstermektedir. Krş. Miller (1916, 687) ise bu mesafenin Kyzikos'tan olan uzaklığı gösterdiği görüşündedir.

¹²⁴ Tab. Peut. seg. 9.2-3 (Miller); Miller 1916, 687, 713-714, har. 228. Ayr. bkz. Külzer 2016b, 196.

¹²⁵ Pirson *et al.* 2015, 33.

Elaia limanı kullanılmaz hale gelince İ.S. 6 yüzyıldan itibaren Bakırçay Havzası'ndaki yolların denize ulaştığı başlıca liman olarak Pitane kenti ön plana çıkmıştır. Kentte bulunan Ortaçağ kalesi, Pitane'nin Antikçağ'ın ardından devam eden öneminin kanıtıdır¹²⁶. 16. yüzyıla ait bir Osmanlı belgesinde bu dönemde Bakırçay Havzası'nda bulunan iki idari birim olan Bergama ve Tarhala kazalarındaki ürünlerin eski zamanlardan beri (“*kadimü'l-eyyamdan*”) Çandarlı iskelesinde satılıp buradan sevk edildiğinin belirtilmesi bu limanın havza için önemini sonraki dönemlerde de korumuş olduğunun en önemli kanıtıdır¹²⁷. Elaia ile Pitane arasında akan Bakırçay'ın ağzına yakın bir noktada bulunan 83 m uzunluğundaki bir Roma köprüsü bu yerleşmeleri birbirine bağlamaktaydı¹²⁸. 20. yüzyıl başlarında Batı Anadolu'da araştırmalarda bulunan A. Philippson, Çandarlı ile Bademli (Acanos) arasında Karadağ'ı aşan ve kuzeybatıya doğru Naralan Yaylası, Karagöl ve eski Hasanağa Köyü üzerinden ilerleyen bir güzergâh tarif etmektedir¹²⁹. Antik adı Kane olan Karadağ Yarımadası'nın güneyinde bulunan Pitane ile bu yarımada'nın kuzeybatısında bulunan ve yarımada ile aynı adı taşıyan Kane kentini birbirine bağlayan bu güzergâh üzerinde Naralan Yaylası'ndaki Hellenistik kule kalıntıları, Söğütlü Kale, Asarlık ve Kavaklık gibi tahkimatlı antik yerleşmelerin bulunması bu güzergâhın Antikçağ'da da kullanıldığını göstermektedir¹³⁰. Bu yolun taşla kaplanmış olan bazı bölümleri bugün halen takip edilebilmektedir. Karadağ'ın doğu yamaçlarında güçlü Hellenistik dönem suruna sahip olan Hatipler Kalesi'nin bulunması bu yerleşmenin de yakınlarından geçen bir yolu kontrol ediyor olabileceğini akla getirmektedir¹³¹. Yukarıdaki satırlarda sözü edilen Çamur Ilıcası ve bataklık arazileri dolayısıyla Atarneus'un güneyinden başlayan bir güzergâhın Karadağ Yarımadası'nın doğu yamaçlarından ilerleyip Hatipler Kalesi önlerinden geçerek Pitane'ye ulaştığı varsayılabilir¹³².

Kaikos Havzası'na Antikçağ'daki adı Aspordenon olan Yund Dağları üzerinden güneyden ulaşan yollar da bulunuyordu. Bunlardan en batıda olanı Pythikos (Kocaçay) Havzası'ndaki Aigai (Nemrut Kale) üzerinden Elaia'ya

¹²⁶ von Diest 1889, 6; Philippson 1910, 96; Schuchhardt 1912, 100.

¹²⁷ Bkz. Günay 2006, 111, dn. 24.

¹²⁸ W. von Diest (1889, 30-31) bu köprünün Bergama – İzmir hattında gidip gelen kervanları yağmalayan Karadağ'daki eşkiya çeteleri tarafından kaçış yolu olarak kullanılmasından dolayı kervanların güvenliği için 19. yüzyıl başlarında bölgenin ayan ailesi Karaosmanoğulları tarafından yıkıldığını belirtmektedir. Ayr. bkz. Philippson 1910, 96; Schuchhardt 1912, 114 no. 23a (köprünün kalan kısmının çizimi: Beiblatt 1).

¹²⁹ Philippson 1910, 96-98, Blatt 1; Philippson 1911, Blatt 3.

¹³⁰ Schuchhardt 1912, 101 no. 6g; 119 no. 32a-c. Krş. von Diest 1889, 8.

¹³¹ Hatipler Kalesi için bkz. Schuchhardt 1912, 118 no. 31.

¹³² Krş. Kiepert 1906, B1.Aivalyk.

ulaşan yoldur¹³³. Aigai'dan kuzeybatıya yönelen bu yol Kapıkaya Köyü'nde aynı adlı geçidi aşarak Yüksekköy, Bahçedere ve Aşağı Şakran köyleri üzerinden Elaia'ya ulaşmaktaydı. W. von Diest, bu yola ait eski döşemelerin kısmen korunmuş olduğunu belirtmektedir¹³⁴. Aşağı Şakran yakınlarındaki Hellenistik döneme tarihlenen Zindan Kayası üzerindeki tahkimatlı bir yerleşim ile buranın kuzeyinde bölgeye hakim bir tepe olan Sakarkaya üzerinde bulunan Hellenistik kale, Kaikos Havzası'na güneyden ulaşan kıyı yolunu olduğu kadar Yund Dağları üzerinden gelen bu yolu da denetliyor olmalıydılar¹³⁵.

Pergamon'a doğrudan uzanan yol ise Aigai'dan kuzeye doğru Pythikos'un kollarından Setlik Deresi'ni takip ediyor, İsmailler Köyü yakınlarında su bölümü çizgisini aşıp Kaikos'un kolu olan Sınırdere'yi izleyerek bir kol Koyuneli, bir kol Maruflar üzerinden Karahıdırlı Köyü'ne ulaşmış burada İzmir Köprü yakınlarında düzlüğe inerek Pergamon – Elaia yoluna ulaşıyordu¹³⁶. Karahıdırlı'nın güneyindeki Sınırdere Boğazı'nda, derenin sol kıyısındaki güçlü duvarların ait olduğu yapının, bu yolu denetleyen bir garnizonun ikametgâhı olarak hizmet ettiği düşünülmektedir¹³⁷. Koyuneli güzergâhını ise Bizans dönemine tarihlenen kalıntıları bulunan Koyuneli Kalesi denetlemekteydi¹³⁸. Maruflar Köyü'nden doğuya ilerleyen bir diğer rota da Armağanlar ve Gümüşova üzerinden Pergamon'a ulaşıyor olmalıdır¹³⁹.

Bu yolun doğusunda Yund Dağları'nı boydan boya aşan bir diğer yol ise Manisa'nın Sarıalan Köyü'nden kuzeye ilerleyerek Demirci ve Recepli köylerini ardında bırakıp Örtülü'den itibaren Kaikos'un kollarından Kırkgeçit Deresi'ni takip ederek Yayaköy'de Kaikos Ovası'na ulaşmış Pergamon – Thyateira yoluna bağlanıyordu¹⁴⁰. Bu güzergâhın Kaikos Ovası'na ulaştığı noktanın 3 km kadar doğusundaki Gambreion, bu yolu denetleyen önemli bir antik yerleşme idi. Bu yol üzerindeki Recepli Köyü'nün 6 km doğusundaki Mamurt Kale mevkiinde, Pergamon'daki kraliyet hanedanı olan Attalosların kurucusu Philetairos tarafından Aspendon Dağları'nın ana tanrıçası Mater

¹³³ Aigai için bkz. von Diest 1886, 26-27; Ramsay 1890, 116-117; Schuchhardt 1912, 105 no. 13; Philippson 1910 75-76; Magie 1950, 84, 906 dn. 126. Aigai'ya güneyden Yund Dağları üzerinden ve batıdan Gryneion'dan uzanan yollar için bkz. von Diest 1889, 25-27.

¹³⁴ von Diest 1889, 27.

¹³⁵ Bkz. Pirson *et al.* 2015, 35-36.

¹³⁶ von Diest 1889, 27-28; Philippson 1910, 75-76.

¹³⁷ von Diest 1889, 28; Schuchhardt 1912, 117-118 no. 28.

¹³⁸ Tok 2010, 307.

¹³⁹ von Diest 1889, 28; Philippson 1910, 75.

¹⁴⁰ von Diest 1889, 26; Philippson 1910, 74-75. Osmanlı döneminde Bergama – Manisa arasındaki bir yol, yine bu güzergâh üzerinden ilerliyordu, bkz. Luther 1989, 22-23 (RC. B26); krş. Taeschner 2010, 1.216-218.

Aspordene için yaptırılan tapınak bulunmaktaydı¹⁴¹. Buradaki tapınağın askeri bir fonksiyonu olmamakla birlikte Pergamon'un bu güzergâh üzerindeki hâkimiyetini ve özellikle Attalosların erken dönemlerinde Hermos Ovası'nda egemenlikleri bulunan Seleukoslara karşı güçlerini ve etkinliklerini göstermeleri bakımından oldukça önemli politik ve stratejik bir yönü bulunuyordu¹⁴². Yine bu güzergâh üzerinde Recepli'nin 2 km kadar güneyindeki Sakallı Yaylası'nda bulunan Karadut Çiftliği mevkiindeki antik kabartma ve lahit, buradaki bir antik yerleşmenin varlığını işaret etmektedir¹⁴³. Bu güzergâhın güneyde Hermos Ovası'na indiği noktada Kaleköy üstlerinde bulunan, Antik ve Ortaçağlarda varlığını devam ettirmiş olan kale ile 3 km güneyindeki Halitli Köyü yakınlarındaki Hellenistik döneme tarihlenen Karahöyük Kalesi hem bu rotayı hem de kuzeybatıdan Aigai'dan gelen bir diğer güzergâhı denetlemekteydiler¹⁴⁴.

Daha doğudaki güzergâh ise Apollonis'ten (Mecidiye/Palamut) kuzeybatıya ilerleyip Yayladağ ve Eynez Dağı arasından Bakırçay Havzası'na girerek Yaylaköy ve Kalemköy'den sonra Karadere'yi takip edip kuzeybatıya devam ederek Kınık'ın doğusuna ovaya iniyor ve Pergamon – Thyateira yoluna bağlanıyordu¹⁴⁵. W. von Diest, “Eski Katırcı Yolu” olarak bilinen bu güzergâhın Soma üzerinden Manisa'ya ulaşan şosenin yapılması ile birlikte önemini kaybetmeye başladığını belirtmektedir¹⁴⁶. Yolun Kaikos Ovası'na indiği noktada Bağan Köyü'nün doğusundaki Kızılhisar (ya da Asar) bu güzergâhı denetleyen Bizans dönemi kalesidir¹⁴⁷. Bu yol üzerindeki Yaylaköy yakınlarına keşfedilen Yaylakale'nin epigrafik verilere göre büyük olasılıkla Pergamon kralı II. Eumenes döneminde inşa edildiğinin anlaşılması, bu güzergâhın Pergamon için stratejik önemini göstermektedir¹⁴⁸.

Sonuç olarak Bakırçay Havzası'ndaki antik yol sisteminin esas hatlarıyla Bakırçay'ın ve kollarının açtığı vadiler üzerinden ilerlediği görülmektedir. Şüphesiz yukarıda değinilen ana güzergâhlar arasında, bu güzergâhları birbirine bağlayan tali yollar ve patikalar da bulunmaktaydı. Havzadaki yollar ile ilgili bir diğer önemli husus da havzanın ovalık bölümlerinde bulunan yolların, bu ovaları çevreleyen dağların yamaç kısımlarından ilerliyor olmasıdır. Bunun en

¹⁴¹ Strab. 13.2.6; Radt 2002, 241-242; Williamson 2014, 97-103.

¹⁴² Radt 2002, 27; Williamson 2014, 97-105.

¹⁴³ Philippson 1910, 74; Schuchhardt 1912, 108 no. 22.

¹⁴⁴ von Diest 1889, 25; Schuchhardt 1912, 105-106 no.14, 17.

¹⁴⁵ von Diest 1889, 15-16; Philippson 1910, 72-73; Foss 1982, 186; RRMAM 3.9 s. 65 Asia: 3.5.6 İzmir. Apollonis: Schuchhardt 1912, 141-143 no. 61.

¹⁴⁶ von Diest 1889, 15. Krş. Schuchhardt 1912, 109.

¹⁴⁷ von Diest 1889, 15; Philippson 1910, 72; Schuchhardt 1912, 130-131 no. 46; Foss 1982, 186-189; Foss 1996, 161; Tok 2010, 307.

¹⁴⁸ Yaylakale için bkz. Müller 2010, 427-457.

önemli nedeni özellikle yağmurların yoğun olduğu kış ve ilkbahar aylarında ovada yükselen su seviyesinin ulaşma izin vermemesiydi. Hatırlanmalıdır ki 20. yüzyıl boyunca Bakırçay Havzası'nın ovalık kesiminde gerçekleştirilen drenaj çalışmaları sonucunda, Bakırçay Ovası tarıma ve ulaşma daha uygun hale getirilmiştir. Bakırçay Havzası'ndaki antik yol sisteminin belirlenmesinin, bu yol sistemi üzerinde bulunan ve lokalizasyonları tartışmalı olan antik yerleşmelerin konumlarının tespit edilmesinde önemli rol oynadığı da görülmektedir. Nihayetinde eldeki veriler üzerinden bölgede yapılacak olan ekstensif ve intensif interdisipliner yüzey araştırmaları ile gerek havzadaki antik yollara gerekse bu yol güzergâhları üzerindeki antik yerleşmelere ilişkin maddi kanıtların bir an evvel tespit edilmesi gerekliliği açıktır.

KAYNAKLAR

a. Antik ve Ortaçağ Dönemi Edebi Kaynakları

- Akropolites *Georgii Acropolitae Opera* I, ed. A. Heisenberg – P. Wirth, Stuttgart 1978. İng.: George Akropolites, *The History*, çev. R. Macrides, Oxford 2007.
- Anna Komnene *Annae Comnenae Alexiadis libri XV*, I-II, ed. L. Schopen – A. Reifferscheid, Bonn 1839-1878. İng.: Anna Comnena, *The Alexiad*, çev. E. A. S. Dawes, Cambridge 2000.
- Ansbert *Historia de Expeditione Frederici Imperatoris*, ed. A. Chroust, *MGH ScriptRerGerm*, n.s. V, Berlin 1928, 1-115.
- Aristeid. hier. log. Aristeides, *hieroi logoi: Aelii Aristidis Smyrnaei, Quae Supersunt Omnia* II: *Orationes XVII-LIII*, ed. B. Keil, Berlin 1898, 376-467. İng.: *Aelius Aristides and the Sacred Tales*, çev. C. A. Behr, Amsterdam 1968 = P. Aelius Aristides, *The Complete Works* II, çev. C. A. Behr, Leiden 1981, 278-353.
- Doukas *Ducas, Michaelis Ducae Nepotis Historia Byzantina*, ed. I. Bekker, Bonn 1834. İng.: Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, çev. H. J. Magoulias, Detroit 1975.
- Gal. *Claudii Galeni Opera Omnia*, I-XX, ed. K.G. Kühn, Leipzig 1821-1833.
- Hdt. Herodotos, *Historia: Herodotus, The Persian Wars*, I-IV, ed. ve İng. çev. A. D. Godley, London 1920-1925.
- HP *Historia Peregrinorum*, ed. A. Chroust, *MGH ScriptRerGerm*, n.s. V, Berlin 1928, 116-172.
- Itin. Anton. *Itinerarium Antonini: Itineraria Romana I: Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, ed. O. Cuntz, Leipzig 1929, 1-85.
- Liv. Titus Livius, *ab Urbe condita: Livy, From the Founding of the City*, I-XIII, ed. ve İng. çev. B. O. Foster *et al*, London 1919-1959.
- Magnus *Magni Presbyteri Annales Reicherspergenses*, ed. W. Wattenbach, *MGH ScriptRerGerm* XVII, Hannover 1861, 439-534.
- Not. episc. *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, ed. J. Darrouzès, Paris 1981.
- Oros. Orosius, *Historiarum: Pavli Orosii Historiarum Adversum Paganos Libri VII*, ed. C. Zangemeister, Leipzig 1889. İng.: Paulus Orosius, *The Seven Books of History against the Pagans*, çev. R. J. Deferrari, Washington 1964.
- Pakhmeres Georges Pachymères, *Relations Historiques*, I-V, ed. ve Fr. çev. A. Failler – V. Laurent, Paris 1984-2000.

- Paus. Pausanias, *periegesis tes Hellados*: Pausanias, *Description of Greece*, I-V, ed. ve İng. çev. W. H. S. Jones *et al*, London 1918-1935.
- Plin. nat. hist. Plinius, *naturalis historia*: Pliny, *Natural History*, I-X, ed. ve İng. çev. H. Rackham *et al*, London 1944-1962.
- Plut. Plutarkhos, *bioi paralelloi*: Plutarch, *Lives*, I-XI, ed. ve İng. çev. M. Perin, London 1914-1926.
- Ps.-Plut. Pseudo-Plutarkhos, *peri potamon*: *Geographi Graeci Minores* II, ed. K. Müller, Paris 1855, 637-665. İng.: Pseudo-Plutarch, *About Rivers and Mountains and Things Found in Them*, çev. T. M. Banchich *et al*. New York 2010.
- Skoutariotes “Synopsis Khronike”, ed. K. N. Sathas, *Bibliotheca Graeca Medii Aevi* VII, Paris 1894, 1-556.
- Steph. Byz. Stephanos Byzantios, *ethnika*: *Stephani Byzantii ethnicorum quae supersunt*, ed. A. Meineke, Berlin 1849.
- Strab. Strabon, *geographika*: Strabo, *Geography*, I-VIII, ed. ve İng. Çev. H. L. Jones, London, 1917-1932.
- Tab. Peut. *Tabula Peutingeriana: Itineraria Romana: Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, ed. K. Miller, Stuttgart 1916 = *Die Peutingersche Tafel*, ed. K. Miller, Stuttgart 1962.
- Xen. an. Xenophon, *Anabasis*, ed. ve İng. çev. C. L. Brownson, London 1922.

b. Modern Eserler

- Ahrweiler 1965 H. Ahrweiler, *L’histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317)* [= TravMem 1, 1-204], Paris.
- Beksaç 2000 E. Beksaç, “Balıkesir İli, Ayvalık, Gömeç, Burhaniye, Edremit ve Havran İlçelerinde Pre- ve Protohistorik Yerleşmeler Yüzey Araştırması 1999”, AST 18/2, 113-122.
- Braudel 1958 F. Braudel, “Histoire et Sciences sociales: La longue durée”, AnnEconSocCiv 13/4, 725-753.
- Braudel 1989 F. Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* I, çev. M. A. Kılıçbay, İstanbul.
- Cohen 1995 G. M. Cohen, *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands and Asia Minor*, Oxford.
- Darkot-Tuncel 1995 B. Darkot – M. Tuncel, *Ege Bölgesi Coğrafyası*, İstanbul.
- Duncan-Jones 1982 R. Duncan-Jones, *The Economy of the Roman Empire: Quantitative Studies*, Cambridge².
- Eickhoff 1977 E. Eickhoff, *Friedrich Barbarossa im Orient: Kreuzzug und Tod Friedrichs I*, Tübingen.

- Fabricius 1886 E. Fabricius, "Eine Pergamenische Landstadt". AM 11, 1-14.
- Foss 1982 C. Foss, "The Defenses of Asia Minor against the Turks", GOTR 27, 145-205.
- Foss 1987 C. Foss, "Sites and Strongholds of Northern Lydia" AnSt 37, 81-101.
- Foss 1998 C. Foss, "Byzantine Responses to Turkish Attack: Some Sites of Asia Minor, eds. I. Ševčenko – I. Hutter, *AETOS: Studies in Honour of Cyril Mango Presented to Him on April 14, 1998*, Stuttgart, 154-171.
- Gülersoy 2008 A. E. Gülersoy, *Bakırçay Havzası'nda Doğal Ortam Koşulları ile Arazi Kullanımı Arasındaki İlişkiler*, İzmir. [Dokuz Eylül Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi]
- Günay 2006 V. Günay, "XVI. Yüzyılda Tarhala Örneğinde Batı Anadolu'da İskan Değişimi", TİD 21/1, 107-122.
- Hasluck 1910 F. W. Hasluck, *Cyzicus: Being Some Account of the History and Antiquities of that City, and of the District Adjacent to it, with the Towns of Apollonia ad Rhyndacum, Miletupolis, Hadrianutherae, Priapus, Zeleia, etc.*, Cambridge.
- IGR *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes*, I-IV, ed. R. Cagnat et al. Paris 1911-1927.
- Jones 2014 C. P. Jones, "Louis Robert in Central Mysia". *Chiron* 44, 23-54.
- Kazhdan 1991a A. P. Kazhdan, "Chliara", ed. A. P. Kazhdan, ODB I-III, Oxford, 425.
- Kazhdan 1991b A. P. Kazhdan, "Neokastr", ed. A. P. Kazhdan, ODB I-III, Oxford, 1454.
- Külzer 2016a A. Külzer, "Byzantine Lydia: Some Remarks on Communication Routes and Settlement Places", ed. P. Magdalino – N. Necipoğlu, *Trade in Byzantium: Papers from the Third International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, İstanbul, 279-295.
- Külzer 2016b A. Külzer, "Von Assos nach Pergamon und Ephesos: Betrachtungen zu den Straßen Westkleinasiens in römischer und byzantinischer Zeit", ed. N. Arslan et al, *Assos: Neue Forschungsergebnisse zur Baugeschichte und Archäologie der südlichen Troas* [= AMS 78], Bonn, 185-204.
- Külzer 2016c A. Külzer, "Zwischen Europa und Asien: Zur Darstellung der thrakischen Chersones und des westlichen Kleinasien auf der *Tabula Peutingeriana*", OrbTerr 14, 49-68.
- Lehmann-Haupt 1929 F. Lehmann-Haupt, "Stadion (Metrologie)", RE 3A.2, 1931-1963.

- Luther 1989 U. M. Luther, *Historical Route Network of Anatolia (Istanbul-Izmir-Konya) 1550's to 1850's: a Methodological Study*, Ankara.
- Magie 1950 D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the end of Third Century after Christ*, I-II, Princeton.
- Miller 1916 K. Miller, *Itineraria Romana: Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*. Stuttgart.
- Miller 1962 K. Miller, *Die Peutingersche Tafel*. Stuttgart.
- Müller 2004 H. Müller, "Alliano: Zur Identifizierung eines antiken Kurbades im Hinterland von Pergamon", *IstMitt* 54, 215-225.
- Müller 2010 H. Müller, "Ein Kultverein von Asklepiasten bei einem attalidischen Phrourion im Yüntdağ", *Chiron* 40, 427-457.
- Philippson 1910 A. Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien I: Das westliche Mysien und die pergamenische Landschaft*, Gotha.
- Philippson 1911 A. Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien II: Ionien und das westliche Lydien*, Gotha.
- Philippson 1913 A. Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien III: Das östliche Mysien und die benachbarten Teile von Phrygien und Bithynien*, Gotha.
- Pirson et al. 2015 F. Pirson et al., "Elaia: Eine aiolische Polis im Dienste der hellenistischen Residenzstadt Pergamon?", ed. A. Matthaei – M. Zimmermann, *Urbane Strukturen und bürgerliche Identität im Hellenismus*, Heidelberg, 22-55.
- Pirson 2016 F. Pirson, "Pergamon – Die Arbeiten des Jahres 2015", eDAI-F 2016-3, Berlin, 179-200.
- Radt 2002 W. Radt, *Pergamon: Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, çev. S. Tammer, İstanbul.
- Ramsay 1890 W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, London.
- Rheidt 1986 K. Rheidt, "Chliara: Ein Beitrag zur spätbyzantinischen Topographie der pergamenischen Landschaft", *IstMitt* 36, 223-244.
- Robert 1962 L. Robert, *Villes d'Asie Mineure: Études de Géographie Ancienne*, Paris².
- RRMAM 2.1 D. French, *Roman Roads and Milestones of Asia Minor*, Fasc. 2: *An Interim Catalogue of Milestones*, Part 1, Oxford 1988.
- RRMAM 3.1 D. French, *Roman Roads and Milestones of Asia Minor*, Vol. 3: *Milestones*, Fasc. 3.1: *Republican* [= British Institute at Ankara Electronic Monograph 1], Ankara 2012.

- RRMAM 3.5 D. French, *Roman Roads and Milestones of Asia Minor*, Vol. 3: *Milestones*, Fasc. 3.5: *Asia*, [= British Institute at Ankara Electronic Monograph 5], Ankara 2014.
- RRMAM 3.9 D. French, *Roman Roads and Milestones of Asia Minor*, Vol. 3: *Milestones*, Fasc. 3.9: *An Album of Maps*, [= British Institute at Ankara Electronic Monograph 9], Ankara 2016.
- Rubinstein 2004 L. Rubinstein, “Aiolis and South-western Mysia”, ed. M. H. Hansen – T. H. Nielsen, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis: An Investigation Conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*, Oxford, 1033-1052.
- Saraçoğlu 1990 H. Saraçoğlu, *Bitki Örtüsü, Akarsular ve Göller*, İstanbul.
- Schuchhardt 1912 C. Schuchhardt, “Historische Topographie der Landschaft”, ed. A. Conze et al., *AvP I/1: Stadt und Landschaft*, Berlin, 61-143.
- SEG *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Leiden 1923–
- Stauber 1996 J. Stauber, *Die Bucht von Adramytteion I* [= IK 50], Bonn.
- Taeschner 2010 F. Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, I-II, çev. N. Epçeli, İstanbul.
- TAM 5.3 *Tituli Asiae Minoris V: Tituli Lydiae, Linguis Graeca et Latina Conscripti*, Fasc. III: *Philadelpheia et Ager Philadelphenus*, ed. G. Petzl, Wien 2007.
- Tok 2010 E. Tok, “On İkinci ve On Üçüncü Yüzyılların Sosyopolitik Ortamında Yeşeren Bir Savunma Ağı: Neokastra”, ed. A. Ödekan et al., *1. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler*, İstanbul, 303-311.
- Tozan 2014a M. Tozan, “Atarneus, Elaia, Gambreion, Halisarna, Kaikos, Kanai, Kertonon (Kytonion?)”, Parthenion, Pergamon, Pitane, Teuthrania, Tiarai, Trarion”, *İzmir Kent Ansiklopedisi: Eskiçağ ve Ortaçağ Tarihi-Arkeolojisi*, ed. E. Doğer et al., İzmir, 49-52, 96-98; 150, 163, 195-196, 199-200, 205-206, 308-309, 310-325, 331-333, 444-445, 449-450, 452.
- Tozan 2014b M. Tozan, “Seleukidische und attalidische Kolonisationstätigkeit im oberen Kaikostal: Ein Vorbericht”, *ADerg* 14, 169-182.
- von Diest 1889 W. von Diest, *Von Pergamon über den Dindymos zum Pontus*, Gotha.
- Williamson 2014 C. Williamson, “Power of Place: Ruler, Landscape and Ritual Space at the Sanctuaries of Labraunda and Mamurt Kale in Asia Minor”, ed. C. Moster – C. Feldman, *Locating the Sacred: Theoretical Approaches to the Emplacement of Religion*, Oxford, 87-110.

c. Haritalar

Barrington 2000

Barrington Atlas of the Greek and Roman World: Map by Map Directory, ed. R. J. A. Talbert, Princeton.

Berlet 1913

O. Berlet, "Tafel 1: Die Pergamenische Landschaft", ed. A. Conze *et al*, *AvP I: Tafeln*, Berlin.

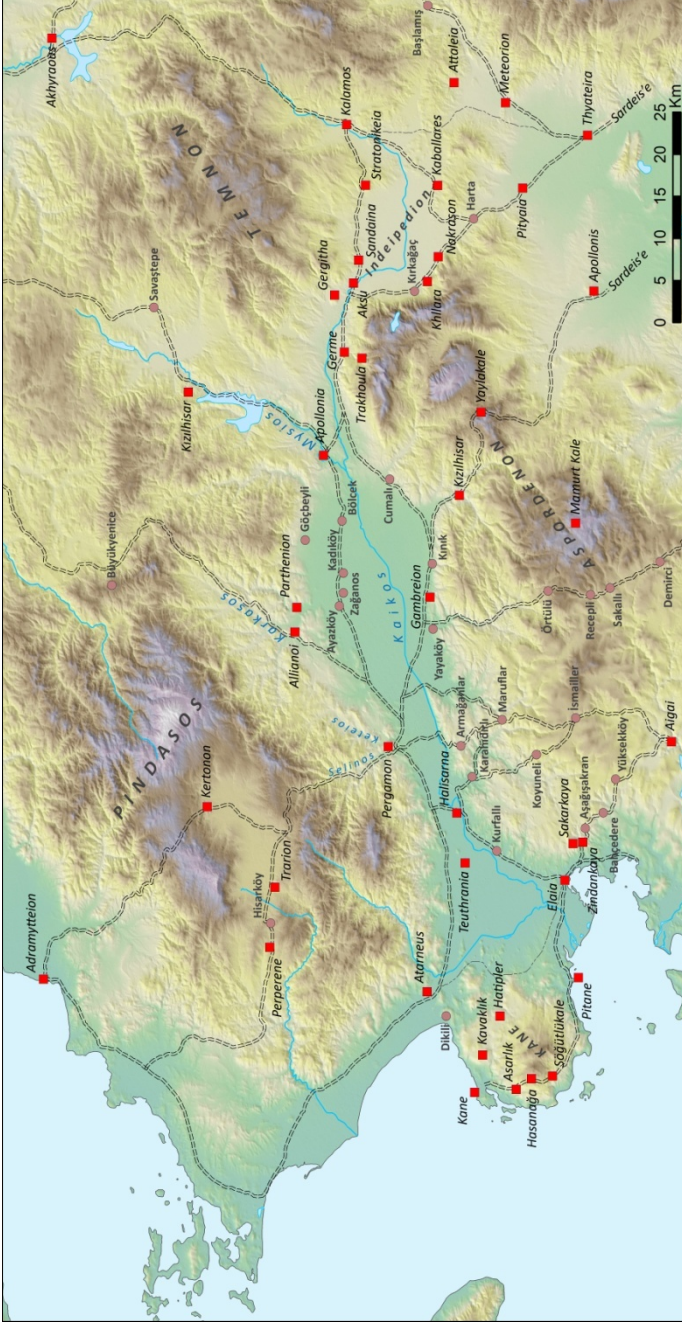
Kiepert 1906

R. Kiepert, *Karte von Kleinasien B1: Aivalyk*, Berlin.

TKH

Türkiye Karayolları Haritası, Ankara, 1982; 1983.

Pergamon'un Yolları: Antikçağ'dan Bizans'a Bakırçay (Kaikos) Havzası'nın Yol Sistemi

Şekil 1: Bakırçay Havzası'nın Antik Yol Güzergahları (Çizen: Yrd. Doç. Dr. Beycan Hocaoglu, İKÇÜ)